

Politisoituneet kädet – käsityöväen liikkeestä työväenliikkeeksi

Työväenaate Pentinkulmalla räätäli Halmeen käsissä

Väinö Linnan romaanisarjassa *Täällä Pohjantähden alla* (1959–1962) työväenaatteen varhaisena kannattajana kuvitteellisella Pentinkulmalla esiintyy räätäli Aadolf Halme. Hänen kerrotaan olleen alun perin orpo huutulaispoika, josta sijoitustalon emäntä piti huolta. Nuori Halme oli ”erinomaisen kätevä passaripoika”, joka oppi kutomaan sukkaakin, vieläpä työstänsä kiinnostuneena, huolimatta sen aiheuttamasta naureskelusta. Emäntä keksi toimittaa pojan räätälin oppiin Tampereelle asti, ”sillä pojan taitavuus ja kätevyys viittasi korkeammalle kuin tavallisen kyläräätälin ura”. Halmeesta kerrotaan, että hän olisi sopinut papiksi vielä paremmin kuin räätäliksi johtuen menestyksestään lukusijapäivillä.¹

Tampereella räätälin opissa ja kansansivistysluennoilla valistunutta Halmetta pidetään Pentinkulmalla herrasmiehenä, joskin hie-man omalaatuisena lukeneisuudesta johtuen. Halme itsekin esiintyy omalla vaatimattomalla tavallaan eräänlaisena sivistyneenä henkilönä kyläläisten parissa. Moni porvarillista ajattelutapaa edustava pentinkulmalainen papin rouvasta lähtien suhtautuu häneen aluksi mielenkiinnolla, mutta perehdyttyään sosialismiin Halmeesta tulee usean porvarin vihamies. Räätäli Halmeen kotiin tulee *Suometar* ja hänen kerrotaan ottaneen osaa kansallisiin rientoihin. Myöhemmin hän taitavana sanankäyttäjänä toimii *Kansan Lehden* asiamiehenä sekä tilaa itselleen *Tjömiehen*.²

Räätäli Halme ajaa valistusta myös Pentinkulmalle ja osallistuu kansakoulun perustamiseen papin ja paronin ohella. Halme ei ota osaa koulurakennuksen tekoon tekemänsä suuren rahalahjoituk-

sen vuoksi (kenties myös kyvyttömyydestä raskaisiin töihin), mutta vierailee usein koulutyömaalla. Myöhemmin Halme on mukana vapaapalokunnan perustamisessa toimien sen kannatusyhdistyksen puheenjohtajana. Halme on niin ikään perustamassa Pentinkulmalle työväenyhdistystä tehden itse sen lipunkin. ”Ty Riento” kokoontuu ensin palokunnantalolla, kunnes paronin närkästys pakottaa yhdistyksen rakentamaan oman työväentalon.³

Väinö Linnan luomaa räätäli Halmetta on totuttu pitämään yhteisvastuun kirjallisenä esikuvana hieman samaan tapaan kuin Runebergin luomusta, Saarijärven Paavoa.⁴ Linnaa ja hänen teoksiaan on tutkittu ja tulkittu sekä suhteessa historialliseen todellisuuteen että suhteessa kirjalliseen perinteeseen. Kansallisromaaniksi nostetun Pohjantähti-trilogian edustama elämätkuva ja historiatulkinta heijastelivat kirjailijan omaa ”toisen tasavallan aikaa”. Romaani upposi suureen yleisöön kansakunnan historian todenmukaisena kuvaajana ja välittäjänä mutta on herättänyt runsasta debattia historiantutkijoiden ja kirjallisuustieteilijöiden parissa ja heidän välillään.⁵ Itseäni kiinnostaa räätäli Halmeen ”poliittinen historiallisuus”. Toistaiseksi Halmeesta henkilönä ovat olleet kiinnostuneempia kirjallisuudentutkijat, kuten Jyrki Nummi ja Yrjö Varpio, kuin historiantutkijat. Halme on Nummen tulkinnan mukaan sekä Pentinkulman Kristus että Don Quijote, joka nousee kirjojen ja lukeneisuuden avulla vähäpätöisistä oloistaan kuvitteelliseen suuruuteen, historialliselle näyttämölle sorrettujen ja vääryyttä kärsineiden puolustajaksi – surumieliseksi ritarihahmoksi.⁶ Vaikka Halme onkin fiktiivinen hahmo, edustaa hän räätälinä monen tosielämän käsityöläisen poliittista suunnanvalintaa kuvaamaan aikana.

Nähdäkseni ei ole sattumaa, että niin moni työväenliikkeen agitaattori toimi suutarina, räätälinä tai muissa perinteisissä käsityöläisammateissa. Miksi käsityöväki sitten näytteli niin suurta roolia työväenliikkeen synnyssä ja alkuvaiheessa? Tässä artikkelissa etsin vastauksia siihen, miksi räätäli Halmeen kaltainen itsenäinen käsityöläinen omaksui työläisen arvomaailman. Hahmotan käsityöläisten politisoitumisen historiaa sekä yleiseurooppalaisessa että varsinkin suomalaisessa kontekstissa. Tuon esiin käsityöläisten keskeisen roolin

yhteiskunnallisessa liikehdinnässä laajemminkin, mikä auttaa ymmärtämään käsityöläisten merkittävää asemaa niin työväenliikkeen alkuvaiheessa kuin heidän aktiivisuuttaan myöhemmissä poliittisissa prosesseissa. Eric Hobsbawmin mukaan on tärkeää tutkia käsityöläisyyden perintöä laajemmassa kokonaisuudessa, ei ainoastaan tärkeää murrosvaihetta ja käsityöläisten roolia teollistumisen alkuvaiheessa, vaan jo esiteollisen ajan (E.P. Thompsonin termien *varhaisteollisen* ajan) käsityöläisten käytänteitä ja traditioita sekä sitä, miten ne ovat välittyneet työväenliikkeeseen.⁷

Koska käsityöläisyys ja työväenliike jo itsessään ovat molemmat ilmiöinä kansainvälisiä, jopa universaaleja, pidän tarkoituksenmukaisena käsitellä aluksi käsityöläisten ja työväenliikkeen suhdetta sekä sitä koskevaa sosiaali- ja työväenhistoriallista tutkimusta Suomessa ja muualla. Sen jälkeen pohdin vastauksia, joita tutkijat ovat tähän mennessä antaneet käsityöläisten merkitykselle osana työväestön liikehdintää ja työväenliikettä. Eurooppalaisen kontekstin ja tutkimusesimerkit huomioiden keskityn erityisesti suutarien ja räätälien kokemuksiin työväenaatteesta Suomessa 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa eli lähinnä aikana, jota on kutsuttu yhtenäisen työväenliikkeen kaudeksi (n. 1899–1918).

Käsin kokeminen ja käsin havaitseminen korostuvat tarkasteltaessa käsityöläisen ja työväenliikkeen suhdetta. Tarkasteluni lähtee käsityöläisten omista ehdoista, kuten kokemuksista, tietoisuuden noususta ja järjestäytymisestä yhteiskunnallisiin kysymyksiin. Käsillä on ollut tärkeä niin konkreettinen kuin symbolinenkin merkitys täysivaltaisen kansalaisuuden muodostumisessa. Työläisestä on tullut kansalainen hänen pidellessä käsissään paitsi työkalujaan myös äänestyslippua, pyytäessä kädellään puheenvuoroa sekä kirjoittaessaan agitaatiopuheita ja työväenkirjallisuutta. Haluan erityisesti tuoda esiin käsityöläisen työväenliikkeen luomisessa ja suomalaisen kansakuntaruumiin osana. Tarkoitukseni on näin osoittaa käsien, eritoten käsityöläiskäsien, poliittinen painoarvo. Kuten Jyrki Nummi on osoittanut, käsi on toistuva raamatullinen kuva, jota myös räätäli Halme käyttää voiman ja vallan symbolina.

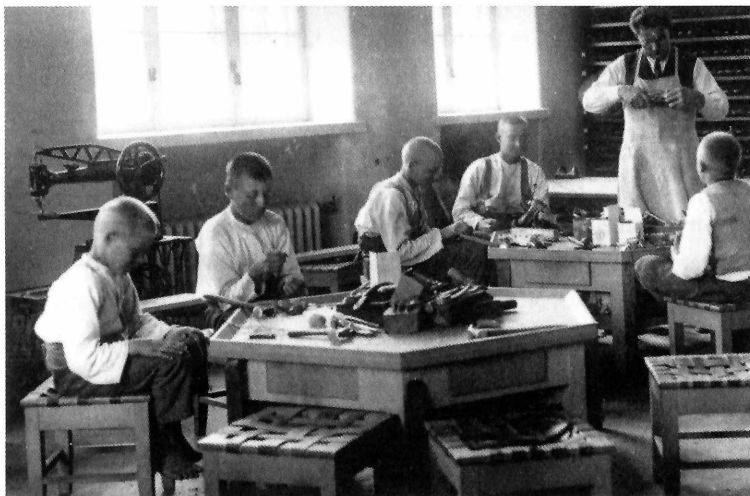
Tarkastelen käsityöläisten ja työväenliikkeen edustajien tai laajemmin käsityökulttuurin ja työväenkulttuurin leikkauspintoja teoreettisena työkalunani ihmisruumiin poliittinen teknologia, johon vallan ja sen kohteiden välisten suhteiden yhteinen historia pohjautuu. Michel Foucault on tarkastellut ruumiin ja esineen nivoutumista toisiinsa vallankäytön ja kurin kautta. Kyse on silloin vallan mikrofysiikasta, ruumiin politiikasta ja omassa lähestymistavassani erityisesti käsien poliittisesta kontrollista, mitä Foucault itse nimittää ”ruumiin instrumentaaliseksi koodaukseksi”.⁸ Tätä, samoin kuin thompsonilaista kokemuksellisuuden ja subjektiivisuuden painottamista, voidaan pitää läheisenä (ruumiin) fenomenologialle. Se on filosofian tutkimussuuntaus ja oppi, joka pyrkii tutkimaan tietoisuuden rakenteita havaintokokemuksessa. Fenomenologian avulla voidaan tutkia todellisuuden ilmenemistä ihmiselle hänen omassa kokemusmaailmassaan.

Käsityöväen kokemusten "suutarinpaikka" työväenhistoriassa

Suomessa käsityöväen ja työväenliikkeen historian leikkauspintoja on tutkittu perusteellisesti yllättävän vähän. Käsityöläisten roolia työväenliikkeessä on toki sivuttu useinkin, mutta etupäässä osana jonkin tietyn ammattialan tai ammattiyhdistyksen historiaa. Kysymystä käsityöläisyyden ja käsityöväen kokemusten välittymisestä työväenliikkeeseen ja työväenkulttuuriin on aiemmin lähestytty käsitehistorian, työväenkirjallisuuden, ammattiperinnekehityksen ja käsityöläisten ammattikuntatradition kautta.

Käsityöläinen kulki työläisen edellä jo käsitehistoriallisesti tarkasteltuna. Sana *työläinen* ilmestyi kirjoitettuun suomen kieleen vasta paljon *käsityöläisen* jälkeen, aivan kuten tehdasteollisuus seurasi tuotantomuotona käsityötä. Käsitehistoriaan perehtyneen Sakari Heikkisen mukaan *työläinen* esiintyy suomen kielessä itsenäisenä substantiivina ensi kerran vasta 1875. Alun perin se tarkoitti vain *työläs*-adjektiivin synonyymia. *Käsityöläinen* sen sijaan esiintyi jo vuonna 1847 ja *käsityöntekijä*-termi

Mestari ja oppipojat suutarinverstaassa 1920-luvulla. Työväen Arkisto.

handverkare-sanan suomennoksena jo sitäkin aikaisemmin. Käsityöläinen tarkoitti alusta pitäen synonyymiä erikoistuneelle ammatilliselle, ammattimiehelle erotuksena epäitsenäisestä ja helpommin korvattavasta työmiehestä, palkkatyöläisestä.⁹

Ensimmäiset koko maata koskevat kyselyt ja tilastot työväestön oloista laadittiin vuonna 1884 perustetun teollisuushallituksen liberaalin intendentin Lennart Gripenbergin toimesta. Myös wrightiläinen työväenliike, joka oli luonteeltaan holhoava ja ei-sosialistinen tai pikemminkin antisosialistinen, kartoitti tilastollisesti työväen elinoloja. Se pyrki yhdistämään käsityöläisiä, ammattityöläisiä sekä työväenkysymykselle omistautunutta sivistyneistöä työväestön itsekasvatukseen ja reformipyrkimysten hengessä. Wrightiläiset työväenyhdistykset eivät olleet Väinö Voionmaan kiteytystä mukaillen työväen yhdistyksiä, vaan yhdistyksiä työväkeä varten. Helsingin wrightiläisen työväenyhdistyksen (1883) varapuheenjohtajana toiminutta tilastotieteilijä August Hjeltiä pidetään työväestöön kohdistuneen tilastollisen sosiaalitutkimuksen aloittajana. Sosiaalireformistista suuntausta Suomalaisessa puolueessa edustanut Hjelt laati 1890-luvun alussa ajankohtaisia sosiaalisia tarkasteluja käsityöläisten ja työväen apukassoista.¹⁰

Työväen oma kokemus elinoloistaan ja mahdollisuus kokea itsensä subjektiksi välittyy jo Vera Hjeltin ompelijattarien ammattioloja koskevasta tutkimuksesta (1908), jossa työntekijöitä käytettiin ensi kertaa haastateltavina. Hjeltin tutkimukset erosivat muista teollisuushallituksen Työtilasto-sarjassa ilmestyneistä selvityksistä tutkimusmenetelmiltään. Hjeltin 1912 ilmestynyt *Tutkimus ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa 1908–09* oli ensimmäinen työ, johon työläiset itse keräsivät suurimman osan tarvittavasta aineistosta.¹¹ Sittemmin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkisto on järjestänyt ammattiperinnekselyjä koskien käsityöväen kokemuksia. Vuonna 1976 järjestettiin keruukysely ”Suutarista ja räätälistä vaihetyöntekijäksi”. Räätälien ja ompelijattarien kokemuksia kyselyn avulla kartoittaneen Riitta Oittisen mukaan poliittiset aiheet nousevat muistitietomateriaalista esille kuitenkin vain harvoin.¹²

Työväestön omasta kokemuksesta ja itsereflektiosta on kyse työväenkirjallisuudessaakin. Suomalaisen työväenliikkeen kaunokirjallisuutta kaksiosaisessa teoksessaan *Joukkosydän* (1966) perinpohjaisesti selvittänyt marxilainen kirjallisuudentutkija Raoul Palmgren on kutsunut työväenliikkeen vaihetta 1890-luvun puolivälistä suurlakkoon perustellusti käsityöläissovialismin ajaksi. Vielä toisen sortokauden ajan työväenliikkeen kirjailijoista enin osa nousi maalausköyhälistöstä kuten maataloustyöväestöstä ja maaseudun käsityöläisistä, osan heistä omaksuessa itsekkin käsityöläisammatin. Merkillepantavaa on, että moni näistä (käsi)työväenkirjailijoista toimi lisäksi kiertävinä agitaattoreina sekä työväenlehtien toimittajina.¹³ Käsityöläisyys esiintyi lisäksi luonnollisesti työväenkirjallisuuden eräänä teemana ja käsityöläisiä nousi ajoittain keskushenkilöiksi.¹⁴

Suomalaisessa historiankirjoituksessa työväki yhteiskuntaluokkana nousi akateemiseksi tutkimuskohteeksi laajemmassa mitassa vasta 1960-luvulla. Tuolloin suomalaista työväenliikettä, sosialismin tuloa Suomeen ja kansalaissodan sosiaalista taustaa analysoivat mm. Hannu Soikkanen, Erik Allardt ja Viljo Rasila. Jo aiemmin työväkeä sosiaalilihistoriallisissa tutkimuksissaan olivat tarkastelleet Väinö Voionmaa ja tämän oppilas Heikki Waris.¹⁵ Voionmaan *Tampereen kaupungin historia I-III* (1903–10) oli samalla ensimmäinen kokonaiskuvaus

kaupungin työväestön muodostumisesta (juuri käsityöväestä tehdastyöväeksi!), ja sen kehittymisestä työväenluokaksi ja edelleen tuon yhteiskuntaluokan kohoamisesta itsetietoisuuteen. Voionmaa esitti kaupunkityöväen sivistyksellisen, poliittisen ja sosiaalisen heräämisen yhtenäisesti ulottaen työväenliikkeen alun jo 1860-luvun "seurallisuuden aikaan". Vasta siinä suomalainen työmies astui historian tutkimuksen piiriin aiemman kansallisesti orientoituneen historiankirjoituksen keskittyessä korkeintaan talonpoikaiseen työhön tai laajemmin maaseudun töihin.¹⁶

Suomalaisen työväestön muodostumista ja luonnetta ovat tarkastelleet kokonaisvaltaisesti sosiologista lähestymistapaa hyödyntävät tutkijat Pertti Haapala ja Risto Alapuro. Alapuro on tutkinut poliittisesti modernin Suomen syntyä eli suurten kansalaisjoukkojen järjestäytymistä ja mobilisoitumista kollektiiviseen toimintaan mikrohistoriallisesti. Alapuron mukaan ihmiset tulevat osaksi kansakuntaa ja sen politiikkaa paikallisen toiminnan kautta, jossa heijastuvat myös valtakunnanpolitiikan ulottuvuudet.¹⁷ Työväestön eri ammatteja ja sosiaalista taustaa on tutkinut erityisesti käsityöläisten osalta ja ammattitilastoihin paneutumalla mm. taloushistorioitsija Riitta Hjerppe. Myös Sakari Heikkinen ja Kai Hoffman käsittelevät teollistumisen ja käsityön suhdetta Suomen taloushistorian toisessa osassa.¹⁸

Kansainväliseen työn historiaa käsittelevän tutkimuksen keskiöön käsityöläiset nousivat viimeistään 1970-luvulla englantilaisten marxilaisten tutkijoiden E.P. Thompsonin ja Eric Hobsbawmin vuosikymmentä aiemmin julkaisemien sosiaalishistoriallisten tutkimusten vanavedessä. Työn historiassa työväenliikkeellä ja työväenluokalla on ollut keskeinen sija. Hobsbawmin mukaan työn historia on osa yhteiskuntahistoriaa, tarkemmin sanottuna osa yhteiskunnallisten luokkien ja sosiaalisten kerrosten tai yhteisiä asioita ajavien yhteisöjen historiaa, jota ei voida tarkastella ympäröivästä yhteiskunnasta irrallaan.¹⁹

Työväenluokan katsotaan muodostuvan työväen omista kokemuksista. Thompsonin mukaan luokka ei ole ennalta määrätty jähmeä rakenne eikä se ilmene minään tiettyinä hetkenä, vaan sen määrittävät ihmiset itse suhteessa toisiinsa. Thompson näkee työväenliikkeen

omaa historiaansa tekevänä ja toteuttavana subjektina. Kuuluisassa teoksessaan *The Making of the English Working Class* (1968) Thompson esittää, ettei työväenluokan syntyä voi selittää pelkästään eikä suoraan modernin suurteollisuuden noususta ja sen luomasta palkkatyöläisyydestä käsin. Työväenluokka syntyi siinä prosessissa, jossa uusi teollisuus törmäsi jo olemassa olevaan yhteiskuntaan traditioineen, ideologioineen ja valtasuhteineen. Thompson korostaakin työtätekevien subjektiivista kokemusta ja omaa aktiivista roolia tässä dynaamisessa prosessissa, jossa vanha oli mukana synnyttämässä uutta. Thompsonilla taajaan toistuva käsite on juuri kokemus (*experience*), joka hänen mukaansa tarkoittaa ihmisten välisiä suhteita, sosiaalista olemista, elämistä ja vastavuoroisuutta.²⁰

Käsityöläisten politisoitumisen pitkistä linjasta, käsityöväen liikehinnästä kohti työväenliikettä tai käsityöläisten aktiivisuudesta varhaisessa työväenliikkeessä ei liene tehty kattavaa kokonaisuutystä ellei lasketa mukaan valtaisassa *Industrielle Welt* -julkaisusarjassa ilmestynyttä laajaa artikkelikokoelmaa *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert* (1984). Historiankirjoituksen ja jopa työväentutkimuksen osalta kyse on kansainvälisestäkin eräänlaisesta katvealueesta, jota tosin sivutaan useassa johonkin tiettyyn ammattiin tai ammattiyhdistykseen keskittyvässä tutkimuksessa, kuten Hobsbawm ja Scott ansiokkaasti tekevät suutarien osalta. Nähdäkseni vain 1980-luvun alkupuolta voidaan perustellusti kutsua käsityöväen politisoitumisen vilkkaan tutkimisen osalta alan lyhyeksi jääneeksi huippukaudeksi.²¹

Miksi käsityöläiset herkistyivät työväenaatteelle?

Käsityöläisten aktiivinen rooli jo agraarisissa liikkeissä ja liikehinnässä on kohtalaisen tunnettua Euroopassa ainakin modernin ajan osalta. Risto Alapuron ja Pertti Haapalan mukaan käsityöläisten keskeinen asema radikaalissa joukkopolitiikassa ja etenkin työväenliikkeen ja ammattiyhdistysliikkeen järjestäytymisessä on paitsi suomalainen myös yleiseurooppalainen ilmiö.²² Työväestä varsinkin

käsityöläisten rooli on ollut huomattavan aktiivinen lukemattomissa sosiaalisissa protestiliikkeissä maailmalla: uskonnollisissa lahkoisissa, tasavaltalaisessa liikehdinnässä, osuustoiminnassa, sosialistien ja kommunistien ryhmissä ja jopa ateistien ja anarkistien joukoissa. Käsityöläinen on tottunut ottamaan myös politiikan teon suoraan omiin käsiinsä.

Alapuron mukaan käsityöläisten liittosuhte vuokraviljelijöiden ja työväen kesken ei sinänsä ole harvinainen. Useat agraariset liikkeet ja kapinat ovat koonneet yhteen käsityöläisiä ynnä köyhiä talonpoikia ja maatyöväkeä, vieläpä niin, että avainasemassa ovat olleet juuri käsityöläiset tai jokin muu perinteisen maatalousväestön ulkopuolinen ryhmä ja sen järjestö, joka on organisoinut ja kanavoinut agraarista protestia. Organisoituminen valtiota ja valtaa pitäviä vastaan edellyttää rohkeutta, ennakkoluulottomuutta sekä vähintäänkin henkisiä ja sosiaalisia voimavaroja, millä on selitetty käsityöläisten (ja pientalonpoikien) johtavaa roolia kapinaliikkeissä. Näillä pienomistajilla on ollut enemmän resursseja ja yhteyksiä kuin tilattomilla ja osattomilla. Suomen työväenliikkeessä poikkeuksellista verrattuna muihin Pohjoismaihin tai Euroopan demokratioihin oli tällaisen reformistisen joukkodemokraattisen liittouman nopea ja vapaaehtoinen syntytyapa sekä sen kattavuus.²³

Käsityöläiset liikehtivät monissa maissa varsinkin 1880-luvun matalan taloudellisen aktiviteetin vuosina. Käsityöläisten liikehdintä oli osa kansainvälistä keskiluokan liikehdintää, joka kasvoi varsin voimakkaaksi Pohjoismaissa ja Keski-Euroopassa (mm. Sveitsissä, Itävallassa, Tanskassa, Norjassa ja Ruotsissa ja etenkin Saksassa). Kaikkissa näissä maissa käsityöläiset vaativat uusissa teollistumisen oloissa rajoituksia elinkeinovapauteen hakien näin turvaa kilpailulta. Saksassa oli lisäksi kysymys konservatiivisesta ja antimodernistisesta taistelusta teknistä ja taloudellista kehitystä sekä suurpääomaa vastaan.²⁴ Amerikkalaisen historioitsijan ja yhteiskuntakriitikon Christopher Laschin mukaan agraarivaltaisuudestaan huolimatta, tai ehkä juuri sen vuoksi, Ranskassa intellektuaaleilla oli Englannista ja Saksasta poiketen vain vähän innostusta maalaiselämän, käsityötuotannon ja kansantaiteen puolustamiseen.²⁵

Tanskassa työläisten ammatillisen organisoitumisen 1880- ja 1890-luvuilla käynnistivät nimenomaan käsityöläiset. Työväenliikettä tutkinut Knud Knudsen käyttää termiä ”verstasparlamentarismi” käsitellessään maansa teollisuuden ammatillisen järjestäytymisen syntyä ja sen menestystä 1900-luvulla. Ammattiyhdistysliikkeen synnyn taustalla oli työntekijöiden välisen kilpailun lopettaminen rakentamalla työvoiman tarjoajien ”kartelli”. Knudsen kyseenalaistaa Thompsonin tavoin perinteisen näkemyksen, jonka mukaan työväenliike syntyi teollisen vallankumouksen seurauksena. Kyse oli pitkstä ja monivaiheisesta prosessista, jossa työväenliike oli osaltaan synnyttämässä uudenlaista työtä ja luomassa teollisuutta. Knudsenin mukaan moni käsityöläinen itse asiassa hyötyi kapitalismin vapaasta kilpailusta teollistumisen seurauksena, millä hän selittää käsityöläisten aktiivisuuden työväenliikkeessä. Käsityöläiselle palkkatyö tehdasteollisuudessa saattoi joissakin tapauksissa tarkoittaa sosiaalisen nousun väylää pois primitiivisistä oloista korkeampiin palkkoihin ja parempiin työskentelyolosuhteisiin. Knudsenin käsitys poikkeaa Hobsbawmin tulkin-
nasta, jonka mukaan sekä kapitalistinen liberalismi että proletaarinen sosialismi uhkasivat käsityöläisiä.²⁶

Eric Hobsbawmin mukaan on epäilemättä sekä totta että luonnollista, että työväenliikkeen aktivistit nousivat suhteettoman voimakkaasti juuri käsityöläisten luokasta.²⁷ Christopher Laschin mukaan 1800-luvun työväenliikkeen ja työväenkulttuurin tutkijat ovat erimielisiä monista kysymyksistä lukuun ottamatta yhtä yleisesti tunnettua tosiasiaa: työväenliikkeitä teollistumisen ensimmäisinä vuosikymmeninä hallitsivat taitavat käsityöläiset, eivät tehdastyöläiset. Tämä on todistettu ainakin Ranskan, Englannin ja Amerikan osalta, joissa nimenomaan käsityöläiset lähtivät barrikadeille ja perustamaan työväenliikkeitä vastustaakseen teollistumisen tuomia innovaatioita, säilyttääkseen professionsa ja estääkseen sitä proletarisoitumasta. Vielä tehdastuotannon alkuvaiheessa 1800-luvun lopulla käsityöläiset toimivat innoittajina työväenliikkeelle.²⁸

Teollistumisen alkuvaiheessa käsityöläisten asema vaikutti uhanalaiselta. Kapitalismin syntyä ja kehitystä tarkastellessaan monet yhteiskuntateoreetikot ja tutkijat ovat edustaneet niin sanottua käsityön

häviämisteoriaa. Sen mukaan käsityöläisten työt vähenevät, ansiot pienenevät, käsityöläiset köyhtyvät ja viimein häviävät vapaassa kilpailussa teollistumisen puristuksessa elinkeinorajoitusten ja muiden esteiden poistuessa. Käsityön häviön on tulkittu usein hätäisesti ja virheellisesti alkaneen siitä, kun käsityöläisten osuus väestöstä alkoi laskea, vaikka tulisi huomioida käsityön tuottavuuden paraneminen ja käsityöläisten edelleen jatkunut määrällinen kasvu.²⁹

Suomen 1900-luvun taitteen elinkeinorakenteessa käsityöläisten osuudeksi ammatissa toimivasta väestöstä arvioidaan vain noin kaksi prosenttia ja muidenkin tilastojen pohjalta korkeintaan 4–5 prosenttia. Vielä ensimmäisen maailmansodan aattona koko teollisuustyöväestön, mukaan lukien käsityöläiset, osuus koko ammatissa toimivasta väestöstä oli kymmenen prosentin tienoilla.³⁰ Sitä, että käsityöläisten osuus väestöstä ja heidän määränsä työväenliikkeessä oli suhteellisen pieni verrattuna heidän suureksi todettuun vaikuttavuuteensa, selittää osittain tilastollinen harha. Tutkijat kuten Leevi Norrena ovat käyttäneet tilastoinnin pohjalla henkikirjoja, joihin käsityöläisiä harvoin merkattiin varsinkaan, jos nämä omistivat pienenkin maatilkun. Myös pitäjien taksoitus- eli veroluetteloihin kohdistuu samanlainen tilastoharha, kuten Risto Alapuro on havainnut Huittisten kohdalla. Hän arvelee verotetuiksi ilmoitettuja käsityöläisiä olevan ikään kuin ”piilossa” työläisten joukossa.³¹ Itse otaksun käsityöläisiä edelleen olleen ”tilastoilta piilossa” varsinkin mäkitupalaiisten ja itsellisten joukossa sekä ainakin sivutoimisina kotiteollisuuden harjoittajina myös talollisten ja torpparien joukossa.

Alapuro selittää käsityöläisten keskeisen aseman radikaalissa joukkopolitiikassa ja etenkin työväenliikkeen järjestäytymisessä sillä, että käsityöläisillä oli koetellut taidot ja tavallista paremmat yhteydet paikallisyhteisön ulkopuolelle – toisin sanoen kykyä kollektiiviseen toimintaan. Samoin kuin kädentaitoja vaativissa työaskareissaan he pyrkivät löytämään reformistisen ratkaisun myös sille haasteelle, jota ratkovaan joukkoliikkeeseen he liittyivät. Käsityöläisten tiennäyttäjäasennetta ja asemaa pohtineessa tutkimuksessa tästä on käytetty ilmausta *quest for respectability*. Sillä tarkoitetaan käsityöläisten pyrkimystä arvonannon saamiseen sekä halua näyttää kunnialliselta niin

oman kuin niin sanotun paremman väenkin silmissä.³² Kädentaidoistaan ylpeä ja omanarvontuntoinen käsityöläinen toimi itsevarmasti työväenliikkeessä, usein vieläpä sen johdossa. Juuri käsityöläisillä oli valmiutta ja halua toimia pro-aktiivisesti myös poliittisesti suunnitelmalla ja rakentamalla muodollisia organisaatioita, jotka vaativat rationaalisia suunnitelmia ja sellaista pätevyyttä kuin lukutaitoa.³³ Työväentalojen rakentajat olivat samalla työväenaatteen rakentajia.

Käsityöläiset sosiaalisena ryhmänä asettuivat Suomessa syntyvän keskiluokan ja työväenluokan välimaastoon, arvostetuimmat ja varakkaimmat heistä (keskustojen pienyrittäjät) lähemmäs edellistä mutta valtaosa (pitäjänkäsityöläiset) lähemmäs työväkeä niin olojensa kuin työnsäkin puolesta. Käsityöläisten sosiaalista joustavuutta ja keskiluokkaista asemaa kuvaa se, että he olivat aktiivisesti mukana paitsi agraarisissa liikkeissä ja työväenliikkeessä myös monissa talollisten, virkamiesten ja sivistyneistön johtamissa järjestöissä, kuten vapaa-palokunnassa ja raittiusliikkeessä – niissäkin usein johtoasemissa. Alapuron mukaan käsityöläisten politisoituminen johtui siitä, että heidän piirissään vaalittiin keskiluokkais-kansallista itsekasvatuksen ja kunnan kansalaisuuden ihannetta sekä ajatusta mahdollisuuksien tasa-arvosta. Ne määrittelivät pienyrittäjien asettumisen kaupungistuvan yhteisön jäseniksi.

Varsinkin maaseudun työväenyhdistyksiä johtivat usein käsityöläiset ja niin sanotut itsenäiset työmiehet. Käsityöläisen itsenäisenä ammatinharjoittajana olisi voinut olettaa 1900-luvun taitteen Suomessa omaksuvan pikemmin talollisen kuin työläisen arvomaailman. Käsityöläisten innokkuutta työväenaatteeseen, saati sosialistisiin tasajakovaatimuksiin ja tuotantovälineiden yhteisomistukseen, voikin pitää paradoksaalisena, kun ottaa huomioon käsityöläisten perinteisen statuksen ja vertaa sitä työläisten epäitsenäisempään asemaan vierasmääräytyneessä palkkatyössä. Asetelma vain korostuu tilanteessa, jossa työväenliike alkoi ajaa sosialismia eli viime kädessä työvälineiden yhteisomistusta. Puolen valintaa on selitetty suomalaisen yhteiskunnan myöhäisellä teollistumisella, maatalousvaltaisuudella, tilattomien määrän nopealla kasvulla sekä sillä, että moni pitäjänkäsityöläinen samastui itsellisenä pikemminkin vuokraviljelijöihin ja tilojen työ-

väkeen kuin maata omistaviin talollisiin sosiaalisen taustansa takia. Moni käsityöläinen kuului alun perin tilattomaan maatyöväkeen tai vuokraviljelijäperheeseen. Suutarien ja heidän isiensä sosiaalista taustaa kvantitatiivisin menetelmin tutkinut Eija-Riitta Tyystjärvi on osoittanut tämän myös Turun kaupungin 1800-luvun lopun ammattityöväen osalta.³⁴

Niin suomalaisessa työväenkirjallisuudessa, poliittisessa työväenliikkeessä kuin ammattiyhdistysliikkeessäkin ilmeni vahva käsityöläinen ja agraarinen tausta. Suomalaisen työväenliikkeen laajalle agraariselle vaalikannatukselle ja torpparien asettumiselle samaan rintamaan maattomien, teollisuustyöväen ja monien käsityöläisten kanssa ei löydy vertailukohtaa. Alapuron mukaan käsityöläisten poliittiselta toiminnalta puuttui selkeä vastapuoli toisin kuin torppareilta, joiden toiminta oli ainoastaan reaktiivista talonpoikaisäntien toimille, mikä osaltaan selittää käsityöläisten (pro)aktiivisuuden. Toisaalta mielenkiintoinen on havainto, jonka mukaan itsenäiset käsityöläiset olivat jo 1800-luvun puolella toimineet toisinaan torpparien edusmiehinä. Organisoituessaan käsityöläiset olivat edelleen vetäneet mukaansa ja avustaneet maaseudun alustalaisia jopa näiden tasajakovaatimuksissa.³⁵ Eivätkö käsityöläiset kokeneet aatteessaan ristiriitaa? Entä lähtivätkö he työväenliikkeestä sosialistisen ohjelman omaksumisen myötä?

Käsityöläisten politisoituminen ei selity ammattikuntatraditiolla

Ensimmäiset ammattiyhdistykset syntyivät pitkälti vanhojen käsityöläisammattien pohjalta. Ammattiyhdistyksiä perustettiin ajamaan palkkatyöläisintressejä aluksi paikallisella tasolla lähinnä käsityöliikkeissä, kirjapainoissa, rakennusalalla sekä muilla käsityömäistä teollisuus- ja rakennustyötä tekevien ammattimiesten aloilla. Pauli Kettusen mukaan varsinaisen teollisuustyöväen ammattiyhdistysorganisoituminen käynnistyi toden teolla vasta Venäjän vuoden 1905 vallankumouksen ja Suomeen levinneen suurlakon myötä kasvaen

ratkaisevasti myös käsityöaloilla. Edelläkävijänä ammattiyhdistystoiminnassa on ollut tapana pitää kirjaltajia, kirjatyöntekijöitä. Viljo Rasila nostaa vanhimpina ammattiyhdistyksenä esiin suutarien, räätälien ja verhoilijoiden yhdistykset 1880-luvun lopulla. Ne olivat luonteeltaan aluksi wrightiläisiä, sillä niihin kuului sekä työnantajia että työntekijöitä. Esimerkiksi kaupunkien ammatillinen räätälintyö oli elinkeinovapauteen (1879) asti laillisesti suojeltua, ammattikuntasäädösten alaista mieskäsityötä. Ensimmäisen valtakunnallisen kokouksensa räätälit pitivät tiettävästi vuonna 1894 ja järjestäytyivät valtakunnallisesti vuonna 1899.³⁶

Tutkimuksessa käsityöläisille usein annettu kunnia työväenliikkeen synnystä johtuu ainakin osittain heidän ammattikuntatraditiostaan. Osa tutkijoista on korostanut käsityöläisten ammattikuntia työväen ammattijärjestöjen alkukotina – osa on kyseenalaistanut niiden merkityksen tai nähnyt jatkumon keinotekoisena. Thompsonin mukaan kiltta- ja ammattikuntapohjainen järjestäytyminen toimivat esikuvina varhaisille ammattijärjestöille huolimatta niiden erilaisesta luonteesta. Edellä mainitut olivat paikallisia, jälkimmäiset valtakunnallisia yhteenliittymiä.³⁷ Ammattikuntalaitos kiltatunnuksineen toimi lähinnä esineiden symbolimerkityksien välittäjänä kehittyvälle työväenliikkeelle. Hobsbawm puhuu ammattiryhmien ikonografian ja kansallisten manifestaatioiden yhteydessä traditioiden keksimisestä, joka saavutti Euroopassa huippunsa vuosien 1880–1914 välisenä aikana. Työväenperinteen tuntija Pirjo Kaihovaaran mukaan monet työväenliikkeen tunnuskuvat, embleemit, ovat periytyneet suoraan käsityöläisten kiltojen ja ammattikuntien kilvistä, arkuista, maljoista ja painotuotteista ammattiyhdistysten lippuihin, rintamerkkeihin ja jäsenkirjoihin. Ammattikuntaperinteitä kantavat käsityöläisyhdistykset olivat varhaisimpia lippujen teettäjiä. Käytetyt tunnukset olivat kansainvälisesti yhdenmukaisia: höylä puusepillä, kirves kirvesmiehillä, rinkeli leipureilla, aarnikotka kirjanpainajilla, saapas suutareilla, sakset räätäleillä jne.³⁸

Kaupunkien käsityöläisten ja ulkotyöväen orastavasta amatillista järjestäytymistä löytyy tietoja Suomesta 1600-luvulta alkaen. Naiset oli yleensä suljettu käsityöammattikunnista. Pauli Kettunen

korostaa ammattikuntatradition merkitystä työväenliikkeen synnys-
sä. Nähdäkseni selitysmalli sopii perin huonosti agraariseen Suo-
meen, jossa kaupunkien liittyvä ammattikuntaperinne oli sangen
nuori ja ohut verrattuna Keski-Euroopan maihin, joissa se juontuu
jo keskiajalta.³⁹ Samansuuntaisesti on tulkinnut myös Pertti Haapala,
joka korostaa suomalaisen työväestön syntyä verraten myöhäisenä
ja maalaisena ilmiönä, jolle ominaista ja olennaisempaa oli muun
muassa tilattoman väen kysymys ja työväestön kärkijoukon kansal-
linen orientaatio.⁴⁰ Haapala yhdistää työväestön historian lähinnä
työväenliikkeen historiaan ja siihen, kuinka työväestö muodostui
sosiaalisena ja poliittisena ilmiönä. Kettusen mukaan tehdasteolli-
suuden työläisten mahdollisuudet kollektiiviseen toimintaan olivat
käsityön ammattialoja selvästi huonommat, sillä se kehittyi uudelta
pohjalta, eikä sillä ollut ammattikuntaperinteeseen verrattavia läh-
tökohtia. Kaihovaaran mukaan menneisyyden ja vanhojen perinteiden
ihailu ilmeni kuitenkin yhtä lailla teollisuustyöväen käyttämässä
symboleissa.⁴¹

Hannu Soikkanen tulkitsee 1800-luvun liberalismiin murtaneen
yhtenäiskulttuuria ja raivanneen välillisesti tietä myös työväenliik-
keelle, joka omaksui edistys-, ihmis- ja kulttuuroptimismiin hyläten
tradition vanhoine auktoriteetteineen.⁴² Työväenliikkeen synnyn
taustalta voidaan löytää myös laulavat ja kiertävät käsityöläiskisällit
sekä kaupunkien käsityöläisten sunnuntaikoulut. Käsityöläiset olivat
työväenliikkeen kärkijoukkona sikäläkin, että tarkoituksena oli kas-
vattaa moderneja työläisiä. Pekka Rehumäki on tarkastellut työläisten
sivistysseuroja suomalaisen työväenliikkeen varhaishistoriassa. Hän
tulkitsee työväenliikkeen historian Haapalan ja Irma Sulkusen tavoin
voionmaalaisittain eli lähtien 1860-luvun ”seurallisuuden ajasta”
vapaapalokuntineen ja raittiusjärjestöineen, eikä vasta patriarkaalisen
wrightiläisen työväenyhdistyksen perustamisesta. Rehumäen mu-
kaan työväen sivistysseurojen taustalta on löydettävissä 1840-luvun
ruotsalainen sivistysseuraliike sekä aina Keski-Euroopan vaeltavien
kisällien lukutuvista kehittynyt ”sivistysseurasosialismi”, joka kul-
keutui saksankielisistä maista yleensä Tukholman kautta Suomen
rannikkokaupunkeihin.⁴³

Radikaalit suutarit ja käsityöläisten politisoituminen

Käsityöläisten politisoitumista voidaan ymmärtää kenties parhaiten tarkastelemalla suutareita ja räätäleitä. Yhteisartikkelissaan *Political Shoemakers* (1984) Eric Hobsbawm ja Joan Wallach Scott nostavat politisoituneista käsityöläisistä esiin varsinkin suutarit, joiden 1800-luvun poliittinen radikalismi on yleisesti tunnettua. Suutarit olivat radikaaleja sekä omaa ammattiaan koskeissa asioissa että laajemmissa sosiaalisissa protestiliikkeissä. Kengäntekijät ottivat hana-kasti politiikan teonkin suoraan omiin käsiinsä. Käsityöläisistä juuri suutarien ammattiyhdistykset olivat varhaisimpia saaden monissa maissa kuten Ranskassa, Sveitsissä ja Englannissa ensimmäisinä valtakunnallisen luonteen jo 1800-luvun alussa.⁴⁴

Hobsbawm ja Scott vyöryttävät esiin useita sosiaalishistorioitsijoita ja lukuisia esimerkkejä Eurooppaa ja Etelä-Amerikkaa myöten varsinkin 1700-luvun lopun ja 1800-luvun poliittisista levottomuuksista, joissa nimenomaan suutareiden asema oli keskeinen. Suutarit yhdessä puuseppien ja räätäleiden kanssa olivat Ranskassa ja Saksassa lakkoherkin ja vallankumouksalttein joukko. Jo Bastiljin valtauksessa sekä sitä seuranneina Ranskan vallankumouksen vuosina käsityöläiset, varsinkin puusepät, lukkosepät ja suutarit olivat suurimpia levottomuuksiin osallistuneita ammattiryhmiä vangituista päätellen. Euroopan ”hullun vuoden” 1848 takaa löytyvät niin ikään suutarit esimerkiksi Saksassa. Suutarit olivat suurin maasta karkotettujen ammattiryhmä Pariisin kommuunin kukistuttua 1871.⁴⁵

Suutareiden ammattikulttuuria on luonnehdittu yhdessä kutojien kanssa vahvimaksi ammatti-identiteetiksi. Eräänä esimerkkinä tästä voidaan pitää maanantaivapaata, joka vakiintui yleisesti (käsi)teollisuudessa. Edes kohtuullisen maksun työstään saanut käsityöammatilainen nähtiin harvoin työskentelemässä maanantaisin. Suomessa tämä ”pyhä maanantai” eli ”joutomaanantai” tunnettiin ”Viipurin maanantaina”. Joutomaanantai merkitsi käsityöläisille traditionaalista palkanlisää, ikimuistoista nautintaa. Thompsonin mukaan ”pyhää maanantaita” on kunnioitettu kaikkialla, missä vallitsi pienimuotoinen kotiteollisuus. Englannissa suutarit kunnioittivat maanantaisin

myös suojeluspyhimystensä Crispinuksen ja Crispinianuksen muistoa usein kosteissa merkeissä. Suojeluspyhimysten juhlapäivää 25. lokakuuta vietettiin Englannin maaseudulla paikoin aina 1800-luvun lopulle, mikä on merkille pantavaa ottaen huomioon organisoitujen kiltojen varhaisen vähenemisen ensimmäisenä teollistuneessa maassa.⁴⁶

Mitä Hobsbawm ja Scott sitten tarjoavat selitykseksi suutarien poliittiselle radikalismille? Entä voidaan näitä selityksiä soveltaa myös muihin käsityöaloihin ja Suomen oloihin? Suutarien ammattikunta oli ainakin perinteisesti suuri, suutarit muodostivat varhaisimpia kiltoja, he olivat kaikkialla läsnä. Suutari harjoitti *kiertävää ammatia*, johon kuului jo vilkas kisällikierto. Suutarin ammattistatus oli vaatimaton, jopa primitiivinen verrattuna muihin käsityöaloihin, joissa esiintyi hienojakoista erikoistumista. Toisaalta monille suutareille oli ominaista paitsi lukutaito myös lukeneisuus, kirjalliset harrastukset ja peräti intellektualismi. Suutarit olivat monin paikoin "filosofi-ajatteliijoita", kyläpoliitikoita, kuten räätäli Halme. Suutarille oli ominaista riippumattomuus itsenäisen ammatin harjoittajana, mielipiteenvapaus, itsekasvatus ja itsetietoisuus. Neulankäyttäjät oli pisteliäs myös puheissaan.

Syynä suutareiden lukeneisuuteen on pidetty sitä, että suutarintyö istumatyönä oli vähiten raskain maaseudun miesten töistä. Tästä syystä siihen hakeutuikin fyysisesti heikompia, pienikokoisempia tai lievästi invalidisoituneita yksilöitä, joiden tuli älyllisellä pohdiskelulla kompensoida puutteensa. Suutarintyö ja verstaasosiaalisena keskuksena olivat äänettämiä, mikä mahdollisti keskustelut verrattuna vaikkapa meluisaan sepäntyöhön, kuumaan ja pimeään pajaan. Suutarin työkalusarja oli kevyt, mikä sekkin mahdollisti kirjojen kuljettamisen mukana. Riitta Oittinen on esittänyt samanlaisia huomioita räätälinammattista löytäen mainintoja, joiden mukaan ruumiinrakenteeltaan heikot lapset laitettiin kevyenä pidettyyn räätälinoppiin. Suutarit ja räätälit olivat kyläyhteisön avainhenkilöitä. Suutarintyö erosi räätälintyöstä siten, että köyhät valmistivat yleensä itse vaatteensa, mutta suutarin palveluksia tarvitsivat niin varakkaat kuin köyhätkin. Räätälintyötä saatettiin toisaalta pitää hiukan hienompana tai

ainakin siistimpänä verrattuna suutarintyöhön. Nämä suutarin- ja räätälintyön ominaispiirteet välittyvät paitsi muistitietoaineistossa myös lukuisissa lauluissa, sananlaskuissa ja kaunokirjallisuudessa.⁴⁷

Pohjantähti-romaanissa räätäli Halme on ruumiiltaan heikompi, ”herraskainen, kuivanlaina mies”, kuin moni muu Pentinkulman mies. Hän ei muutenkaan ole tottunut tai soveltunut tekemään raskasta työtä. Kyläräätäli pukeutuu aina moitteettomasti. Hänen tapansa ovat korostuneen muodolliset, käytös arvokasta ja sanat harkittuja. Jyrki Nummen tulkinnan mukaan Halmeen pyrkimys eleganssiin ja tyylipuhtauteen kertoo välillisestä ja etäisestä suhtautumisesta empiiriseen maailmaan. Teoreettisesti pohdiskelevalle kirjaviisaalle raaka todellisuus on vierasta. Halmetta voidaan syystä pitää kyläoriginellina räätälinä, joka paikkaa puutteensa lukemalla ja politikoimalla. Otto Kivivuori, joka johtaa Koskelan pärekattotalkoita, komentaakin kraatarin tekemään pärenippuja köyteen ”kun olet oppinu solmuja tekeen”. Tämäkään helppo työ ei tahdo Halmeelta luonnistua. Kotimatallaan talkoista Halme syventyykin ajatuksiinsa kansansivistystyön merkityksestä.⁴⁸

Hobsbawmin ja Scottin mukaan suutarien korostunut poliittinen radikalismi laimeni 1800-luvun loppuvuosina jyrkästi, eikä suutareilla ollut niin keskeistä asemaa sosialistisen työväenliikkeen aikakaudella. Politisoituneet suutarit kuuluivat maaseudun, verstaiden ja kyläyhteisöjen aikaan, eivät enää kaupunkien tehdasteollisuuteen. Suomen osalta Hobsbawmin ja Scottin väite suutareiden politisoitumisen laimenemisesta sosialistisen työväenliikkeen synnyttyä voidaan osoittaa pääosin pitämättömäksi, johtuen osittain jo maamme myöhäisestä teollistumisesta.⁴⁹ Suomalainen sanonta ”suutari pysyköön lestissään” todistaa jo sekin, että suutarit pyrkivät vaikuttamaan omaa ammattialaansa laajemmin ja puuttumaan kärkkäästi havaitsemiinsa yhteiskunnallisiin epäkohtiin.

Käsityöläiset liittyvät mielenkiintoisella ja konkreettisella tavalla myös yksilötasolla suomalaisen työväenliikkeen ja sosialismin alkuvaiheeseen. Itse asiassa juuri käsityöläisammateissa toimivat työläiset olivat tuomassa sosialismia työväenyhdistyksiin ensimmäisinä ja väkevimminkin jo 1890-luvun taitteessa. Helsingin työväenyhdistyk-

sessä sosialismia kannattivat aktiivisimmin ulkomaalaisia vaikutteita kisällikierrossaan saaneet ”rähisijät”, kuten maalari Kössi Koskinen, suutari Eetu Salin, puusorvari Otto Tiuppa sekä Taavi Tainio.⁵⁰ Myös sosialistisen työväenliikkeen pää-äänenkannattajan *Työmies*-lehden (1895) johtokunnassa istui aluksi käsityöläistaustaisia työväenaatteen radikaaleja, kuten räätäli K. Jokela. Työväenpuolueen perustamisesta päättäneessä Turun työväenyhdistysten edustajakokouksessa 1899 sosialistista linjaa kannattivat Helsingin, Turun, Tampereen ja Oulun työväenyhdistysten edustajat sekä monet yksittäiset käsityöläisaktiivit, kuten räätäli A. Markkanen Kotkasta, suutari Yrjö Mäkelin Porista ja räätäli J.E. Lillnix Vaasasta. Käsityöläisillä oli keskeinen rooli myös työväenliikkeen aktivismissa ja etenkin maanalaisessa toiminnassa paikallistasolla suurlakkoaikana.⁵¹

Eetu Salin ja Yrjö Mäkelin työväenaatteen suutareina

Työväenliikkeen johtohahmoista Eetu Salin (1866–1919) ja Yrjö Mäkelin (1875–1923) olivat suutareiden poikia ja itsekin suutareita työskennellen jopa samassa verstaassa. Otto Wille Kuusinen (1881–1964) puolestaan oli laukaalaisen torpparin ja pitäjänräätälin Wilhelm Kuusisen ylioppilaaksi saakka itsensä lukenut poika, vaikka oli menettänyt Salinin tavoin äitinsä ollessaan alle parivuotias. Juuri kiertävä käsityöläisammatti olikin sittemmin oiva keino agitointiin. Salinin ja Mäkelinin ohella moni muukin vanhan työväenliikkeen johtohahmoista oli työläiskansan parista nousseita puhe- ja kädentaitoisia sosialismin kolportöörejä (matkasaarnaajia) kuten mäkitupalaisen poika Taavi Tainio, joka oli jäänyt täysorvoksi kuusivuotiaana. Psykohistoriallisessa katsannossa he kaikki olivat lyhyeen katkennutta äitisuhdetta ja varhaislapsuudessa järkkynyttä minäänsä ankarien käsityöläisisiensä varjossa käytännön kädentaidoillaan ja lukeneisuudellaan työstäneitä poikia.

Asikkalalainen suutari Johan Salin kasvatti äidistään nälkävuonna 1868 orvoksi jäänyttä esikoistaan Eetua sellaisessa kurissa, että poika karkasi jatkuvasti kotoa. Viisivuotiaana Eetun oli sopeuduttava

aitipuoleen ja yhdeksän vanhasta hän joutui avustamaan isäänsä suutarintöissä. Salin aloitti oman kisällinkiertonsa 14-vuotiaana ja päätti sen yhdeksäntoista vuoden iässä Tampereella valmistuneena sekä suutarimestariksi että sosialistiksi. Hänen kerrotaan myöhemmin itse todenneen, että ”socialismi Suomessa alkoi siitä, kun Eetu Salin meni suutarin oppiin”.

Työtaistelujen ja lakkojen määrä ja merkitys lisääntyivät työväen ammatillisessa järjestäytymisessä. Ennen 1890-luvun alun pula- ja lakkovuosia lähinnä vain jotkut käsityöläisryhmät olivat uskaltaneet työtaisteluihin. Salin liittyi 1890-luvun alussa Helsingin työväenyhdistykseen ja alkoi vastustaa aktiivisesti wrightiläistä työväenliikettä innostaen osan Helsingin suutareista mielenosoitusmarssille Pasilaan vappuna 1895.⁵² Salin toimi vain vuotta myöhemmin ”suurena lakkokesänä” lakkokenraalina ja johti pääkaupungin ”paremman väen” suutarien lakon voittoon, minkä seurauksena työnantajapuoli jättäytyi suutarityöntekijöiden ammattiosastosta. Ansaitemallaan palkintostipendillä Salin matkusti Ruotsiin perehtyäkseen ammatteensa ja aatteeseensa syvemmin.

Salin oli puhujana ja sanankäyttäjänä eräs vanhan työväenliikkeen tunnetuimmista. Soikkasen kuvauksen mukaan hän ei ollut sosialismin teoreetikko tai aatteessaan radikaali, vaan olosuhteiden muovaama käytännön sosialisti, joka ajoi yhteiskunnallisia reformeja. Salin säilytti puheissaan ja ilmauksissaan ”proletaarisen alkuvoimaisen ja hiomattoman esitystavan”. Palmgren on luonnehtinut iskeviä työläisrunojakin laatinutta Salinia ”väkeväksi, titaaniseksi persoonallisuudeksi”, joka kirjoitti ja esitti ”mahtavasti hahmoteltuja ja samalla kansanomaisen reheviä agitaatiopuheita”, joita leimasi pateettisuus ja karkeus aidoimmillaan. Salin oli perustamassa Suomeen työväenpuoluetta sekä allekirjoittamassa Punaista julistusta (1905), joka tuki vallankumouksen jatkamista. Hän toimi kansanedustajana, monissa työväenliikkeen johtotehtävissä ja vieläpä menestyvänä kansankeittiö-yrittäjänä. Parlamentaarista linjaa ennen sisällissotaa kannattanut Salin toimi punaisten virallisen äänenkannattajan *Tiedonantajan* päätoimittajana alkukevästä 1918. Salin tuomittiin ensin kuolemaan, mutta tuomio muutettiin sittemmin kymmenen

vuoden kuritushuonevankeudeksi. Salin kuoli Sörnäisten vankilassa epäselvissä olosuhteissa ”nälkään ja viluun” huhtikuussa 1919.⁵³

Väinö Linnan suurromaanissa *Täällä Pohjantähden alla* räätäli Halmeen esikuvana on ilmiselvästi ollut räätäli Salin, joka romaanissa vierailee Pentinkulmalla pitäen puheen Halmeen tuvassa ja herättäen ihailua: ”Se on kulkenut ulkomaillakin sosialismia oppimassa, ja se osaa vieraita kieliäkin. On suutarin poika ja itsekin suutari.” Salin on pentinkulmalaisten mielestä ”työväen suurimpia herroja”, ”oikeastaan koko työväenasian perustaja”. Linna on kirjoittanut Salinin kuvitteelliseen agitaatiopuheeseen voimakkaita raamatullisia rinnastuksia. Pentinkulman vähäväkisiä Salin vertaa Israelin sorrettuun kansaan. Salin ja työväentalo edustavat romaanissa uuden ajan esiinmurtautumista kyläyhteisöön.⁵⁴

Suutarimestari Vilho Mäkelinin suurperheen esikoinen Yrjö Mäkelin aloitti 12-vuotiaana isänsä suutarinverstaassa Tampereella pitkät työpäivät. Poika lähti kansallisesti valistuneesta kodistaan kisällinkiertoon 16-vuotiaana takanaan yksi luokka kansakoulua ja suutarinopit. Tällöin hän myös liittyi wrightiläiseen työväenyhdistykseen. Puluvuosina 1893–94 nuori Mäkelin työskenteli ja yöpyi suuressa helsinkiläisessä jalkineliikkeessä epäinhimillisissä oloissa pimeässä, liassa ja kylmässä täiden keskellä tehden 14-tuntisia työpäiviä olemattomalla ”orjapalkalla”. Mäkelin koki omakohtaisen kipeästi 1890-luvulla, miten ”työväestö oli pohjalla, yhteiskunnan likakuopassa”.⁵⁵

Kansakoulu- ja muut kansanvalistuspyrinnöt antoivat herätteitä itsekasvatukseen suomalaisen työväenliikkeen varhaisille johtohenkilöille. Pohjantähdessä kerrotaan räätäli Halmeen imeneen Tampereella räätälinopissa kaiken mahdollisen kansansivistyksen ilmaisluentoja kiertäessään. Kansakoulun jäätyä vähälle huomiolle hankki tosielämän Eetu Salin yhteiskunnallisia virikkeitä ja lukuintoa Helsingissä elokuussa 1894 järjestetyillä yliopistollisilla lomakursseilla. Yrjö Mäkelin puolestaan osallistui Porissa kansanopistokursseille (1898). Sortovuodet lisäsivät yleisesti ottaen kansanvalistustoimintaa, joka tähtäsi poliittiseen aktivoitumiseen.⁵⁶ Sittemmin työväentaloista muodostui työväestön sivistys- ja kulttuuritoiminnan paikallisia

keskuksia, joissa pidettiin paitsi opinto- ja näytelmäkerhoja myös käsityökurseja.

Avioiduttuaan ja muutettuaan Poriin Mäkelin tutustui toveri Saliniin. Mäkelin erotettiin väliaikaisesti työväenyhdistyksestä hänen arvosteltuaan räväkästi yhdistyksessä vaikuttanutta pappia ensimmäisessä julkisessa puheessaan 23-vuotiaana. Työ- ja aatetoveristaan oppia ottaen Mäkelin oli kuitenkin Porin työväenyhdistyksen edustajana Turussa perustamassa työväenpuoluetta tullen valituksi puoluehallintoon. Mäkeliniä on luonnehdittu ”kaunopuheiseksi palopuheilijaksi”. Vaikka Mäkelin tunnettiin Salinin tavoin ”suuren tyylin rektorina” ja ”pateettisen julistustyylin mestarina”, kuten Palmgren asian ilmaisee, oli hän taitavimmillaan kynä kädessä lehtimiehenä.⁵⁷ Mäkelin siirtyi suutarinpalliltaan itse opiskelleena kynäniekkana vastaperustetun tamperelaisen *Kansan Lehden* päätoimittajaksi. Hän kuului työväenpuolueen turkulais-tamperelaiseen maltilliseen siipeen omaksuen perustuslaillisuuden sortokausina. Mäkelin esitti radikaalin äänioikeusvetoomuksensa Forssan puoluekokouksessa (1903), jossa SDP omi Itävallan kautta Saksan sosialidemokraattien hyväksymän Erfurtin marxilaisen ohjelman. Mäkelin laati tamperelaisten johtajana myös suurlakon aikaisen ”Punaisen julistuksen”.

Mäkelinille kansallinen taistelu autonomian puolesta oli työväenliikkeenkin tärkein tehtävä. Hän tuki jääkäri liikettä värväten työläisnuorisoa ja lähettäen Leo-poikansa Lockstedin leirille. Vuoden 1917 ensimmäisillä valtiopäivillä Mäkelin parlamentarismen vankana kannattajana johti puhetta perustuslakivaliokunnassa, joka laati työväenemmistöisen eduskunnan heinäkuussa hyväksymän ensimmäisen valtalin. Keväällä 1918 Mäkelin toimi kansanvaltuuskunnan kirjallisissa agitaatiotehtävissä. Sisällissodan jälkeen vanhan työväenliikkeen selkeimpänä patrioottina pidetty Mäkelin vangittiin Tampereella ja tuomittiin maanpetoksesta kuolemaan, mutta hän kieltäytyi anomasta armoa. Mäkelin oli omien sanojensa mukaan joutunut ”taksoitetuksi ylimpään luokkaan”. Elinkautiseksi kuritus-huonetuomioksi muutetun rangaistuksen Mäkelin kärsi ensin Sörnäisissä vanhan ystävänsä Eetu Salinin sellitoverina. Suuren perheen huoltaminen sekä terveydelliset, taloudelliset ja poliittiset vaikeudet

koettelivat Mäkeliniä hänen toimiessaan yleisen armahduksen jälkeisen kommunistien piirissä. Jouduttuaan uudelleen vangituksi syksyllä 1923 hän teki itsemurhan unilääkkeillä Etsivän keskuspoliisin sellissä Helsingissä. Mäkelin nostettiin työväen marttyyriksi varsinkin Oulussa, jossa hän ehti vaikuttaa toimittajana.⁵⁸

Käsityöläisten joukosta rekrytoiti huomattava määrä sosialidemokraattien toimihenkilöitä ja "työväenagitaattoreita" varsinkin ennen suurlakkoa. Palkatun työväenpuhujan lähettämistä "maakuntamatkoille" esitettiin 1890-luvun lopulla niin Tampereen kokouksessa, *Työmies*-lehdessä kuin *Päivälehdessäkin*. Salin ja Tainio kiersivätkin innostamassa työväkeä puhujamatkoillaan vuonna 1898. Myös Väinö Linna kertoo *Täällä Pohjantähden alla* -romaanissa räätäli Halmeen suorastaan rakastaneen kokouksia ja puhetilaisuuksia sekä käyttäneen niissä useasti ja taitavasti sanan säilää. Jari Ehrnrooth on Soikkaseen nojaten tarkastellut sosialististen vallankumousoppien yhteiskunnallisia taustoja ja niiden sosiaalista kiinnittymistä tutkien Lahden valtakunnallisille agitaattorikursseille (1906) osallistuneiden taustoja. Kurssille osallistuneista 178 toverista käsityöläisiksi tunnus-tautui joka neljäs.⁵⁹

Lahdessa agitaatiokurssille osallistuneista käsityöläisistä 26 henkilöä (14,6 %) luettiin kone- tai rakennuskäsityöläisiksi, kuten eri alojen sepät, maalarit, muurarit ja kivenhakkaajat. Heistä joka neljäs oli toiminut puhujana. Tekstiili- tai nahkakäsityöläisiä eli suutareita, räätäleitä, ompelijoita ja verhoilijoita osallistui kurssille kaikkiaan viisitoista miestä ja kaksi naista. Heistä peräti puolet oli toiminut aiemmin puhujana. Ehrnroothin mukaan maatalous- ja teollisuustyöväki oli kurssilla aliedustettuna. Sen sijaan (ammattilliselta kannalta) verraten itsenäisen ja (sosiaaliselta kannalta) perinteikkään, hyvinvoivan ja ammattitaitoisen työväenluokan kerroksen muodostaneen rakennus(käsi)työväen ja varsinkin tekstiili- ja nahkatyöväen osuus oli huomattava. Kaikkiaan nämä ammattitaitoiset käsityöläiset muodostivat puolet kurssin osallistujajoukosta agitaattorit pois luki-en. Ehrnroothin tilastot tukevat käsitystä, jonka mukaan erityisesti suutarit ja räätälit olivat ryhmiä, jotka harjoittivat yleisesti agitointia.

Legendaarinen Salin ei siis ollut ainut lajissaan, vaan suutari-agitaattorin traditio eli Suomessa vielä suurlakon jälkeenkkin.⁶⁰

Samankaltainen ammattijakauma päti vielä SDP:n puolueopiston kurssilla vuonna 1913. Tuleva puolueen toimihenkilö oli tavallisimmin joko ammattitaitoinen työläinen tai käsityöläinen, vaikka käsityöläisten osuus olikin kääntynyt hienoiseen laskuun. Ehrnrooth epäilee maataloustyöväen ja torpparien edelleen jatkuneen aliedustuksen johtuneen heidän tukalasta taloudellisesta asemastaan. Torpparit eivät voineet irtaantua maatöistään toisin kuin vaikkapa liikkuvat käsityöläiset, jotka eivät olleet maahan sidottuja.⁶¹

Hobsbawm ja Scott löytävät selityksen "suutari-radikalismiin" huippuvuosiin teollistumiskehityksestä ja teollisen kapitalismin tuloista maaseudun elämään. Ensinnäkin teollistuminen ja koneellistuminen vähensivät kengänvalmistuksen käsityömäistä luonnetta aiheuttaen jännitystä alalle ja politisoiden sen. Toiseksi maatalouden kaupallistuminen aiheutti kyläyhteisössä kasvavaa tyytymättömyyttä, mikä herkisti väen suutareiden sanomalle. Suutareiden ahkeraan käyttämä poliittisen radikalismien työkalupakki kasvoi tuolloin erilaisten ideoiden, vaatimusten ja ohjelmien voimasta.⁶²

Suomessa työväenliikettä hallitsi selkeästi käsityöläisraditio suurlakon edellä. Koneellistunut tehdasteollisuus, ei niinkään sosialistinen politiikka, irrotti käsityöläiskädet työväenliikkeestä tämän jälkeen. Käsityöläisten osuus ammatissa toimivasta väestöstä pysyi kutakuinkin samana 1860-luvulta 1910-luvulle, vaikka se supistui suhteessa teollisuustyöväkeen. Teollistumisen vaikutus eri käsityöaloilla oli erilainen. Käsityöammateissa tapahtui yhä hienojakoisempaa erikoistumista, mikä oli eräs keino sopeutua teollistumiskauden haasteisiin. Koneellistuminen avasi uusia mahdollisuuksia joillekin käsityöläisille, kuten ompelukone ompelijoille. Moni käsityöläinen kokikin keskinäisen kilpailun suuremmaksi ongelmaksi kuin itse teollistumisen seurauksineen.⁶³

Tuotantorakenteen muutoksen syrjäyttämien käsityöläiskäsien ote kirposi myös politiikan areenoilta. Sosialidemokraattisen puoluekaaderiston tulokkaista katosivat Ehrnroothin mukaan ensin ne käsityöläisryhmät, joiden itsenäinen asema joutui muita aiemmin

uhanalaiseksi. Näitä olivat nahka- ja jalkinekäsityöläiset, erityisesti suutarit, räätälit ja värjärit. Ensimmäinen kenkätehdas perustettiin Suomeen vuonna 1896, mutta edulliset ulkomaiset tehdasvalmisteiset kengät valtasivat markkinoita jo 1870-luvulla kiristäen kilpailua.⁶⁴

Suutareiden työnkuva supistui koneistumisen myötä. Heidän täytyi siirtyä joko jalkineiden korjaukseen tai jonkin jalkinetehtaan palvelukseen. Uuden luomisesta oli siirryttävä säilyttävään tai vierasmääräytyneeseen palkkatyöhön, mikä merkitsi samalla huomattavaa tulojen alenemista. Kaupunkikäsityöläiset (ainakin käsityöläismestarit) ansaitsivat jopa kolminkertaisesti verrattuna maaseudun virkaveljiinsä lukuun ottamatta suutareita, joiden keskipalkka vuonna 1909 oli Helsingin (käsi)työläisammattien kehuimpia. Maaseudulla suutarit ansaitsivat paremmin sekä absoluuttisesti että suhteessa muihin ammattialoihin. Teollistumisen myötä 1900-luvun taitteessa maaseudun kiertävät käsityöläiset, suutarit ensimmäisinä, asettuivat paikoilleen verstaasiinsa. Tämä tarkoitti samalla sitä, ettei suutarikaan voinut enää liittää päätoimeensa kiertävän agitaattorin virkaa.⁶⁵ Jalkautuneiden käsityöläiskäsien politisoitumisen kiivain aika oli hiipunut, mutta ammattitaito antoi yhä arvostusta ja statusta.

Käsityöläinen – revolutionisti vai reformisti työväenliikkeessä?

Puhdasoppinen marxilais-kautskylainen sosialismi vähätteli ammattiyhdistystoimintaa verrattuna poliittiseen työväenliikkeeseen ja piti suurtuotantoa maataloudessa sekä teollista massatuotantoa ja kehittyntä tekniikkaa sosialistisen hyvinvoinnin edellytyksinä. Tähän kuvaan ei sopinut myöskään pienimuotoinen käsityöläisyys, jota pidettiin taantumuksellisena. Leninin sanoin: "Tiedämme, että trustit ja naisten tehdastyö ovat edistyksellistä. Me emme halua kulkea taaksepäin, käsityöhön, esimonopolistiseen kapitalismiin, naisten kotityöhön."⁶⁶ Suomessa mm. Edvard Valpas asettui vastustamaan "kääpiömaanviljelyä", jota hän piti kansan hyvinvoinnin esteenä.

Maatalouskysymykseen suhtautumisessa työväenliikkeessä vallitsi epätietoisuutta ja eripuraa.⁶⁷

Politiikantutkija ja agraaritutkija James C. Scottin mukaan Lenin tuomitsi agraarikysymyksiä käsitellessään vanhakantaisina talonpoikaiset tuotantomuodot, kuten pienimuotoisen, koneita hyödyntämättömän perheviljelyn. Lenin omaksui mekanisoidun, suuren mittakaavan modernin maanviljelyn ja ennen kaikkea koneellisen tehdasteollisuuden ainoiksi ja historiallisesti välttämättömiksi tuotantomuodoiksi. Lenin näki Marxin tavoin maanviljelyn eri tuotantotavoissa analogian kotiteollisuuskutojien kangaspuiden ja suurten mekanisoitujen tekstiilitehtaiden kutomakoneiden välillä. Edelliset oli tuomittu häviämään. Marx käytti usein sanontaa, jonka mukaan kangaspuut tuovat feodalismia mutta kutomakoneet kapitalismia. Lenin sovelsi käsityöläis-metforaa jopa vastustajiensa pilkkaamiseen todetessaan näiden olevan ”käsityöläisiä” ja käyttävän ”käsityöläismetodeja” verrattuna bolshevikkien ammattivallankumoukselliseen toimintaan.⁶⁸

Revisionismilla tarkoitetaan Marxin oppien ja etenkin vallankumouksen edellytyksiä koskevien käsitysten uudelleenarviointia. Revisionistien johtohahmoksi nousi Eduard Bernstein (1850–1932). Revisionismi kannatti sosiaalisia reformeja, hyvinvointia ja pienviljelyn sekä ylipäänsä pienomistuksen ja -yrittäjyyden elinvoimaisuutta, mikä teki ammattitaitoisista käsityöläisistä sen potentiaalisen kannattajaryhmän. Marxilaisuutta kritisoivan revisionismin eräs tunnettu teesi oli se, että maataloudessa pienet ja keski-suuret tilat eivät suinkaan katoa, vaan lisääntyvät sekä määrässä että osuudessa.⁶⁹

Kirjoituksissaan Lenin kritisoi Bernsteinia ja muita revisionisteja siitä, että nämä kaunistelivat järjestelmällisesti pientuotantoa, vaikka tieteen ja tekniikan edistysaskeleet järkyttivät väistämättömästi ja armottomasti pientuotannon perustoja kapitalistisessa yhteiskunnassa. ”Luontoistalouden raunioilla pientuotanto pysyy pystyssä ravitsemuksen loputtoman huononemisen, kroonisen nälän, työpäivän pitenemisen, karjan laadun ja sen hoidon huononemisen pohjalla, sanalla sanoen samoin keinoin, joilla käsityötuotantokin piti puoliin kapitalistista manufaktuuri tuotantoa vastaan.”⁷⁰ Leninin mukaan

revisionistit ovat tässä kysymyksessä tehneet niin tieteellisessä kuin poliittisessakin mielessä syntiä sysäämällä talonpojan yrittäjän (eli porvariston) katsantokannalle sen sijaan, että olisivat sysänneet hänet vallankumouksellisen proletaarin katsantokannalle.

Hobsbawmin mukaan marxistit Engelsin johdolla olisivat saaneet harjoittaa itsekritiikkiä pitäessään työväen yläluokkaa – kuten käsityöläisiä – reformisteina ja vähemmän vallankumouksellisina kuin muuta työläismassaa. Lenin syytti työläisaristokratiaa eli käsityöläisiä reformismista sosialidemokraattisissa liikkeissä katsoen heidän suorastaan estävän tai ainakin hillitsevän ikävästi marxilaista vallankumouksellisuutta.⁷¹

Varsinkin kiertävissä käsityöammateissa toimineet ja opinkäyneet käsityöläiset muodostivat paitsi organisoidun työväenliikkeen ytimen myös puoluepoliittisesti aktiivisen ammattiryhmän. Hobsbawmin mukaan keski-Euroopan sosialidemokraatti-aktiivien pääosa koostui 1800-luvun lopussa ja vielä 1900-luvun alussa opinkäyneistä kisälleistä, jotka olivat suorittaneet muodollisen ja ritualistisen kisällivaelluksensa (*Wanderjahre*). Hobsbawm pitää näitä käsityöläisiä radikaalimpina kuin muuta työväenluokkaa. Tällä hän ei tarkoita sitä, että käsityöläiset tai mikään muukaan sosiaaliryhmä olisi itsestään, historiallisesta tilanteesta riippumatta, toista vallankumouksellisempi, vaan sitä, että taitavat käsityöläiset olivat poliittisesti tiedostavia ja organisoituivat muita helpommin. Hobsbawm luokittelee työväenluokan liberaali-radikaaleiksi varsinkin räätälit, suutarit, puu- ja rakennustyöläiset sekä metallityöläiset. Huomio pätee mielenkiintoisella tavalla myös kommunistisiin puolueisiin ja niiden myöhempiin johtajiin eri maissa – aina Stalinista Ceausescuun. Molemmat olivat suutarin poikia, jälkimmäinen harjoitti suutarin ammattia itsekin.⁷²

Suomessakin revisionismi jätti syrjään vallankumouspuheet, korosti ammattiyhdistysliikettä ja yhteistyötä edistyksellisen porvariston kanssa. Tämä antaa Jari Ehrnroothille syyn ounastella revisionismia tai pikemminkin reformismia kannatuspohjan löytäneen meilläkin ammatillisesti erikoistuneiden, työnantajien kipeästi tarvitsemien ja siten turvatussa asemassa olleiden käsityötä tai käsityömäistä teollisuus- ja rakennustyötä tehneiden (suutarien, räätälien, puuseppi-

en ja seppien) taitotyöläisten joukosta.⁷³ Aiemmassa tutkimuksessa SDP:ssa on katsottu suurlakon jälkeen vaikuttaneen lähinnä kaksi pääsuuntausta: Ensimmäinen oli Edvard Valppaan, Helsingin muurarien ammattiyhdistystoiminnasta ponnistaneen radikaalin, johtama kautskylainen luokkataistelulinja, joka keskittyi *Työmies*-lehden ympärille (”siltasaarelaiset”). Toinen oli Yrjö Mäkelinin johtama kansallinen reformistinen linja (”tamperelaiset”). Huomattavaa on juuri suutaritaustaisen Mäkelinin asettuminen tämän porvarillisten radikaalien kanssa yhteistyötä kannattaneen ja revisionismista vaikutteita saaneen suuntauksen kannalle yhdessä työväenliikkeen vanhemman polven ja *Kansan Lehden* toimituksen kanssa. Soikkasen mukaan wrightiläisestä humanismista ja filantrooppisuudesta vaikutteita saanut sekä tolstoilaisuutta ja teosofiaa lukenut työväen vanhempi polvi omaksui väkivaltaa vastustaneen linjan.⁷⁴

Sosialismia kylvettiin rahvaan pariin kristillisen retoriikan mallin suojissa, ”lähetysaarnajamielellä”. Tunne dynamiikaltaan intensiivinen ja kiihkeä julistus pyrki yhteiskunnalliseen herätykseen. Ehrnroothin mukaan ilmiasu agitaatiopuheessa saattoikin muodostua tärkeämmäksi kääntymyksen kannalta kuin aatteellinen oppisisältö.⁷⁵ Julistava tyyli oli sikäli paradoksaalista, että työväenliikkeen materialistinen maailmankatsomus samoin kuin sosialidemokratian monet edustajat profiloituivat usein kirkon kritisoijina. Toisaalta on esitetty tulkintoja, että uskonnollinen ja poliittinen radikalismi tai ainakin vastaanottavaisuus versovat samasta alkulähteestä ilmetten parhaiten kehittymättömillä ja harvaanasutuilla syrjäseuduilla reagointina ahdinkoon – tosin harvoin versominen tapahtuu yhtä aikaa. Periferiaan sijoittuneen, eristäytyneen väestönsosan reagointia taloudelliseen ahdinkoon on tutkimuksessa nimitetty *korpi-kommunismiksi*. Maallistumisen voidaan katsoa raivanneen kasvualaa poliittiselle radikalismille ainakin Leevi Norrenan tutkimalla Etelä-Pohjanmaan Järviseudulla.⁷⁶

Työväestön vallankumouksellisuus purkautui tammikuussa 1918. Moni käsityöläinen, maaseudulla varsinkin tilattomasta väestöstä ponnistanut tai kaupunkien (käsi)työväkeen kuulunut – usein tilattomien tai vuokraviljelijäväen jälkeläinen – otti osaa sisällissodan

taisteluihin punaisten riveissä, kuten kaatuneiden, teloitettujen ja tuomittujen ammatillisia jakaumia tilastollisesti tarkastellut Viljo Rasila on osoittanut. Rasilan mukaan käsityöläiset, teollisuustyöläiset ja ammattityöläiset olivat enimmäkseen rintamantakaisissa tehtävissä, kun taas sekatyöläiset ja vielä selvemmin maanvuokraajat ja itsellistäväestöön kuuluvat joutuivat taistelemaan etulinjassa. Tämä lienee osaselityksenä kaatuneiden käsityöläisten (etenkin suutarien ja räätälien) muita ammattiryhmiä selkeästi korkeammalle iälle ja sille, että käsityöläisiä ylipäänsä oli suhteellisesti enemmän teloitettujen ja varsinkin tuomittujen kuin kaatuneiden joukossa.⁷⁷

Käsityöllä oli oma merkityksensä myös punaorpojen koulutuksessa ja sosiaalistamisessa yhteiskunnan jäseniksi sodan jälkeen. Punaorvot lähetettiin lastenkoteihin ja vastaanottokoteihin, joissa tyttöjä kannustettiin ompelemaan ja kutomaan sekä poikia opettelemaan suutarintöitä ja puutöitä. Räätälimestarien kerrotaan jopa joutuneen keräämään kisällejä punakaartilaisten vankileireiltä helpottamaan työvoimapulaa. Oulusta puolestaan on säilynyt kuvaus satakiloisesta räätälimestarista, joka kulki vappumarssin keulassa laulaen ”näлк meill’ on aina vieraanamme”.⁷⁸

Työväenliikkeen (käsi)työläistäustaisia veteraaneja – kuten Salinia ja Mäkeliniä – on pidetty maltillisina verrattuna suurlakon seurauksena työväenliikkeeseen sankoin joukoin liittyneisiin vallankumouksellisiin akateemisiin nuoriin. Vanhempi polvi Salinin suulla suhtautui varauksellisesti näihin kielitaitoihin ja ulkomaisia vaikutteita omaksuneisiin ”papin poikiin ja vävyihin”. Epäluulo kohdistui etenkin Edvard Valppaan ja *Työmies*-lehden ympärillä toimineisiin helsinkiläisnuoriin. Heitä Salin syytti sisällissotaan johtaneista tapahtumista. Soikkanen jää pohtimaan, olivatko Salinin tuntemaan antipatian taustalla aatteelliset oppikysymykset, sosiaalisen taustan ero vai molemmat.⁷⁹ Osa käsityöläiskäsistä tarttui aseisiin, osa kannatti väkivallattomuutta tuoden yhteiskunnalliset kantansa julki toisin keinoin – usein käsillään hekin. Paitsi työväenkirjallisuudessa heijastuivat sisällissodan tunnelmat aikakauden taiteessakin.⁸⁰

Tavallinen käsityöläinen, edes tavallinen suutari tai räätäli, ei liene ollut vallankumouksellinen, vaan pikemminkin parlamentaari-

nen reformisti suutari Mäkelinin ja räätäli Halmeen tavoin. *Täällä Pohjantähden alla* -romaanissa Halmeen kerrotaan kansakoulun rakennustöissä tutustuneen rakennusmestari E. Hellbergiin, kirkonkyläläiseen toveriin, joka sai hänet lukemaan sosialistisia kirjoituksia. Halmeen sosialismi kehittyi teosofiaan tutustumisen myötä varsin idealistiseksi, vulgääriin Hellbergin edustaessa pragmaattista linjaa.⁸¹ Sosialismin ajatukset leviävät kyläläisten keskuudessa Pentinkulmalla synnyttäen lakkoilua ja väkivaltaisuuksia. Halme vetäytyy sivuun työväenyhdistyksen toiminnasta sen muuttuessa rauhanomaisesta aseelliseksi, kuten moni todellinen vanhan polven työväenliikkeen edustaja. Halmeella moraalisen voiman vastineena on paitsi fyysinen myös poliittinen voimattomuus. Silti Halme palaa vielä yhdistyksen toimintaan velvollisuudentunnosta sisällissodan aikana. Aivan samoin tekivät suutarit Salin ja Mäkelin tosielämässä vallankumouksen aikaisissa toimittajantehtävissään. Suutarit halusivat paikata, mitä paikattavissa oli.⁸² Vaikka Halme esikuvansa tavoin kannattaa väkivallattomuutta ja vastustaa punaisia ääriaineksia sisällissodan aikana, tuomitsevat valkoiset hänet yhtä lailla kuolemaan sodan jälkeen.⁸³ Halmeen rooli ja kohtalo samastuu Kristukseen – ensimmäisenä pidettyyn "socialistiin":

Halmeen ennestäänkin nopea hengitys kiihtyi hieman, mutta muuten hän koetti seisoa ryhdikkäänä. Koko horjuva tahdontoiminta oli keskittynyt yhteen kohteeseen: On seisottava suorana. On säilytettävä levollisuus. Muuta menetettävää ei ole kuin arvokkuus ja kunnia. Tätä tahdonponnistusta jäyti se koko sielun pohjimmainen epävarmuus, jonka peitteeksi pitkän elämän aikana oli kudottu Aadolf Halmeen suuri rooli.⁸⁴

Olen edellä kerinyt auki erään käsityöläisten historiaan kudotun punaisen langan. Nostin esiin käsityöväen politisoitumista koskevia yleiseurooppalaisia piirteitä taustaksi suomalaisen työväenliikkeen synnylle. Tarkastelin käsityöläisten, erityisesti suutarien ja räätälien, alttiutta työväenaatteelle sekä laajemmin yhteiskunnallisille levottomuuksille ja radikalismille sekä niitä tulkintoja, joiden avulla historioitsijat ja kirjallisuudentutkijat ovat tätä selittäneet. Juuri po-

litisoituneiden käsityöläiskäsien kautta on tuotu esiin alistussuhde kruunun/aatelin ja maalaisköyhälistön välillä eri agraariliikkeissä ja -liikehdinnässä, ja sittemmin alistussuhde kapitalistien ja työläisten välillä työväenliikkeessä. Suomalaista työväenliikettä hallitsi varsinkin suurlakon edellä ja vielä sen aikana vahva käsityöläisstratitio: yhteisönsä arvostamat taitavat ja samalla verstaaltaan julkiseen tilaan rohkeasti jalkautuneet politisoituneet kädet.

Taulukko 1. Suutaritaustaiset SDP:n kansanedustajat 1907–1918

Suutaritausta n=17	Aloitti kansan-edustajana	o / i
Aromaa Emanuel	1907	o
Blomqvist Viktor	1917	i
Hiltunen Olli	1917	o
Karhinen Hanna	1914	i
Lehmus Juho	1917	o, i
Merinen Jussi	1907	i
Mäkelin Yrjö	1908	o, i
Nurminen Julius	1917	i
Peitsalo Otto	1917	o
Rantanen Samuli	1907	o
Saaristo Juho	1908	o
Salin Eetu	1909	o, i
Sivenius Artturi	1907	o
Tervo Samuli	1911	o
Toivonen Otto	1917	o, i
Törmä Heikki	1909	o
Valavaara Nestori	1907	o

o = omama ammattina; i = isän ammattina

Suutaritausta 17/229 (7,4 %) SDP:n kaikista kansanedustajista vv. 1907–1918

Lähde: Eduskunnan kotisivut. Kansanedustajat 1907-<http://www.eduskunta.fi/thwfakta/hetekau/hex/hxent.htm> (26.3.2009)

Taulukko 2. Räättäitaustaiset SDP:n kansanedustajat 1907–1918

Räättäitausta n=7	Aloitti kansan-edustajana	o / i
Aro Werner	1908	o, i
Boman Ville	1909	o
Eloranta Voitto	1907	i
Hiekkaranta Tahvo	1917	o, i
Kuusinen O.W.	1908	i
Raunio Maria	1907	i
Tirkkonen Jussi	1917	o

o = omama ammattina; i = isän ammattina

Räättäitausta 7/229 (3,1 %) SDP:n kaikista kansanedustajista vv. 1907–1918

Lähde: Eduskunnan kotisivut. Kansanedustajat 1907-<http://www.eduskunta.fi/thwfakta/hetekau/hex/hxent.htm> (26.3.2009)

Viitteet

- 1 Linna, Väinö (1959/2007). *Täällä Pohjantähden alla* 1–3. WSOY, Helsinki, 30, 250.
- 2 Linna 1959/2007, 22, 179, 187; Nummi, Jyrki (1993). *Jalon kansan parhaat voimat. Kansalliset kuvat ja Väinö Linnan romaanit Tuntematon sotilas ja Täällä Pohjantähden alla*. WSOY, Helsinki, 218.
- 3 Linna 1959/2007, 93, 113, 191. Kirvesmies ja taloudenhoitaja Aatu Halme (1873–1933) toimi SDP:n kansanedustajana 1919–22. Häntä ei voi pitää Linnan Halmeen esikuvana, vaan samannimisyys lienee sattuma. Ks. Soikkanen, Hannu (1961). *Sosialismin tulo Suomeen. Ensimmäisiin yksikamarisen eduskunnan vaaleihin asti*. WSOY, Porvoo–Helsinki, 245, 276.
- 4 *Täällä Pohjantähden alla* -romaanin henkilöahmoista on kirjoitettu paljon, tosin suuri osa akateemisen tutkimuksen ulkopuolella. Räättäli Halmeta niissä on käsitelty vähän, poikkeuksena erinomaisesti Halmeen roolihahmon kirjallisia esikuvia analysoinut Jyrki Nummi (1993). Nummellakin räättäli Halmeen poliittisuus ja sosialismi jää vähälle huomiolle. Antti Majanderilta ja Ilkka Malmbergilta ilmestyi kesällä 2004 *Helsingin Sanomissa* viisiosainen kirjoitusarja romaanin sivuhenkilöistä (tosin ei räättäli Halmeesta). Ks. myös Kantola, Janna (2006). Eräs alaviite siihen, mitä Pohjantähden henkilöahmoista on kirjoitettu. Teoksessa Arnkil, Antti & Olli Sinivaara (toim.), *Kirjoituksia Väinö Linnasta*. Kustannusosakeyhtiö Teos, Helsinki, 103–116.
- 5 Ks. esim. Haapala, Pertti (2001). Väinö Linnan historiasota. *Historiallinen Aikakauskirja* 1/2001, 25–34. Haapala on tarkastellut Pohjantähden reseptiota historiantutkijoiden parissa ja todennut Linnan kokeneen vierautta porvarillisen kulttuurihegemonian vuoksi. Linnaa analysoineista kirjallisuudentutkijoista edellisessä viitteessä mainittujen lisäksi ks. Varpio, Yrjö (2006). *Väinö Linnan elämä*. WSOY, Helsinki; Varpio, Yrjö (toim.), *Väinö Linna - toisen tasavallan kirjailija* (1980). WSOY, Helsinki. Linnan torpparielämän ja -kysymyksen kuvauksen historiallinen totuudenmukaisuus on askarruttanut aiheesta väitellyttä torppari-sepän poikaa Viljo Rasilaa vuodesta 1961. Ks. myös Rasila, Viljo (1968). *Kansalaissodan sosiaalinen tausta*. Tammi, Helsinki, 73. Vielä Eino Jutikkalan 100-vuotismuistojuhlissa ja seminaarissa 24.10.2007 oppi-isänsä nimikkopalkinnon saanut Rasila sivusi Linnan historiakuvaa todeten, että Linna sivuutti maaseudun tilattomat ja palvelusväen tullen siten ylikorostaneeksi torpparikysymystä sisällissodan syyinä.
- 6 Lapsettomana Halme otti kasvattipojakeen ja aateelliseksi aseenkantajakseen Leppästen avuttoman Valenti-pojan, josta ei tullut räättäliä, mutta joka toimitti Sancho Panzan osaa Halmeen seikkailuissa. Nummi 1993, 217–220, 236; Linna 1959/2007, 130–132.
- 7 Hobsbawm, Eric (1984). *Workers: worlds of labor*. Pantheon Books, New York, 224–226. E.P. Thompson suosii väljää varhaisteollisuus-termiä (*proto-industrial*) kritisoiden voimakkaasti kaiken kattavaa esiteollisuus-termiä (*pre-industrial*). Ks. Thompson, E.P. (1996). *Herrojen valta ja rikkaan kulttuuri. Valta, kulttuuri ja perinnäistavat 1700- ja 1800-lukujen Englannissa*. Suom. Tuomas M.S. Lehtonen. Gaudeamus, Tampere, 24, 87, 251n8.
- 8 Foucault, Michel (1975/2005). *Tarokkailla ja rangaista*. Suom. Eevi Nivanka. Otava, Helsinki, 208, 447.

- 9 *Työväenluokka* esiintyi painettuna sanana ennen *työläistä* Cygnaeuksen ehdotuksessa kansakoulujen järjestämiseksi (1863). *Työmies*-sanaa käytti jo Mikael Agricola. *Käsityöläinen* esiintyi ammatti- ja elinkeinonimikkeenä vuoden 1865 väestötilastossa. *Työntekijä*-termi puolestaan esiintyi neutraalina ja sukupuolettomana 1800-luvun lopun lakitekstissä. Heikkinen, Sakari (1997). *Palkollisesta proletaariin. Työn ja luokan suomalaista käsitehistoriaa*. Teoksessa Parikka, Raimo (toim.), *Työväestö ja kansakunta*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki, 68–98.
- 10 Johtamalleen työväenvakuutuskomitealle v. 1892 toimittamassa tutkimuksessaan A. Hjelt kartoitti ensi kerran (käsi)työväen sairaus-, hautaus- ja eläkekassojen toimintaa hyödyntäen tilastollisia kuvauskeinoja. Stenvall, Kirsti & Timo Holmalahti (1987). *Tutkimus ja työväen kulttuuri*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki, 32–33; Yrjänä, Jouni (2004). Hjelt, August. Teoksessa Klinge, Matti et al. (toim.), *Suomen kansallisbiografia 4*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 23–24. Wrightiläisestä työväenliikkeestä ks. esim. Soikkanen 1961, 21–27.
- 11 Hjelt, Vera (1912). *Tutkimus ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa 1908–09*. Työttilasto XIII, Helsinki. Hjelt esitti tutkimuksen kohteena olleiden työläisten asemaan konkreettisia muutosehdotuksia, mikä on ollut harvinaista tutkimuksessa. Työläisten asenne tutkimuksen tekoon muuttui epäluuloiseksi suurlakon jälkeen. Stenvall & Holmalahti 1987, 39–40. Korppi-Tommola, Aura (2004). Hjelt, Vera. Teoksessa Klinge, Matti et al. (toim.), *Suomen kansallisbiografia 4*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 29–30. Työttilasto-sarjaa on jatkanut Sosiaaliset erikoistutkimukset -sarja.
- 12 Oittinen, Riitta (1999). Ompelusta ennen tehdastyötä. Teoksessa Parikka, Raimo (toim.), *Suomalaisen työn historia: korvesta konttoriin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 51–82.
- 13 Juhani Aho nimitti kirjallisuuden aateradikaalia perinnettä ”punaiseksi loimeksi”. Mainittakoon etenkin työläisrunoistaan ja näytelmistään tunnetut Helsingin punakaartin päällikkö, räätäli Kaarlo Luoto (alk. Karl Viktor Kauri, 1875–1947), pietarinsuomalainen räätäli Santtu Piri, räätälin pojat Osmo Orjanheimo (Jaakko Kemilä, 1879–1951), Ali Aaltonen (1884–1918) ja Armas Turunen (1886–1909) sekä suutarit Eetu Salin, Jussi Raitio (alk. Rellman, 1882–1954), Kolehmainen sekä suutarimestarien pojat V. Palomaa (alk. K.V. Wahlsten, 1865–1933) ja Yrjö Heimovaara (alk. Hellstén, 1887). Ks. Palmgren, Raoul (1966). *Joukkosydän. Vanhan työväenliikkeemme kaunokirjallisuus I*, WSOY, Porvoo–Helsinki, 182, 272, 355, 406; Palmgren, Raoul (1966). *Joukkosydän. Vanhan työväenliikkeemme kaunokirjallisuus II*, WSOY, Porvoo–Helsinki, 3–4, 43–45, 85, 102, 117. Toisen sortokauden aikana alkoi yleistyä myös kaupunki(käsi)työläisten joukosta ponnistaneiden työväenkirjailijoiden määrä.
- 14 Jo Aleksis Kivi, kraatarin poika itsekin, käsittelee maalaiskäsiyöläisiä mm. teoksessaan *Nummisuutarit* (1864). Palmgren mainitsee 1870-luvun pienoishumoristien Samuli Suomalaisen ja Robert Kiljanderin tuoneen kirjallisuuteen kaupunkikäsiyöläiset. Työväenkirjailijoista Palmgren mainitsee mm. Urho Walakorven (alk. Haapasen 1866–1957) käsityöläisilveilyn *Pikkukaupunki* (1908), jossa nahjusmainen suutarimestari luultuna ivarunon kirjoittajana nousee käsityöläisten sankariksi taistelussa säätyläistä virkavaltaa vastaan sekä Pekka Lempiäisen (1888–1939) *Kansan Lehden* kustantamana

- 1914 ilmestyneen käsityöläisilveilyn *Kiusallinen oppilas*, jossa päähenkilöinä on kaksi suutarinsäiliä. Lisäksi Allan Wallenius (1890–1938) käsitteli teollisuusyhdyksunnan suhteita novellissaan *Väverskan* (1915). Räättäli-kirjailija Kaarlo Luodon näytelmässä *Järjestelmän kahleissa* (1909) esiintyy luokkatietoinen räättäli Heikki. Juho Kujalan (1878–1919) teoksessa *Pirttimäen Antti* (1911) esiintyy köyhä räättäilytär Anna. Ks. Palmgren 1966 I, 17–18, 260; Palmgren 1966 II, 16, 34, 90, 109.
- 15 Waris vaikutti Kallion setlementtiliikkeessä, jonka yhteydessä toimivat Kalliolan vapaaopisto ja Yhteiskunnallinen tutkimuspiiri. Sieltä saadut virikkeet, erityisesti puuseppä Juho Virta, johtivat Wariksen valitsemaan väitöskirjansa aiheeksi Kallion työväenkaupunginosan syntyhistorian. Ks. Roos, J.P.: Heikki Waris, suomalaisen sosiaalipolitiikan grand old man. <<http://www.valt.helsinki.fi/staff/jproos/waris.htm>> (17.3.2009)
- 16 Voionmaa edusti lamprechtilaista kollektiivista historiakäsitystä ja talousmaantieteellistä lähestymistapaa. Hurri, Olavi (1967). Väinö Voionmaa. Teoksessa Soikkanen, Hannu (toim.), *Tiennäyttäjät 2. Suomen työväenliikkeen merkkimiehiä Ursinista Tanneriin*. Tammi, Helsinki, 235–280; Haapala, Pertti (1987). Työväen historian tutkimuserinteet. Teoksessa Jaakkola, Jouko ja Olli Vehviläinen (toim.), *Työväen historiaa ja perinnettä*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere, 57–69, erit. s. 59; Stenvall & Holmalahti 1987, 45–48; Palmgren 1966 II, 10–11.
- 17 Haapala, Pertti (1989). *Sosiaalhistoria. Johdatus tutkimukseen*. Suomen Historiallinen Seura, Jyväskylä; Alapuro, Risto (2001). *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933*. Tammi, Helsinki, 13, 315–318. Alapuro on tarkastellut Huittista politisoitumisprosessin näyttämönä, jossa alistussuhteiden tekeminen näkyviksi alkoi pitäjän keskeisestä työhön ja tuottavuuteen perustuvasta valtautottavuudesta. Kollektiivisen toiminnan kannalta keskeisimpiä ovat paikalliset yhdistykset, seurat, taloudelliset ja kunnalliset yhteenliittymät sekä niiden yhteys sosiaalisiin ryhmiin.
- 18 Heikkinen, Sakari & Kai Hoffman (1982). Teollisuus ja käsityö. Teoksessa Ahvenainen, Jorma & Erkki Pihkala & Viljo Rasila (toim.), *Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi*. Tammi, Helsinki, 52–88. He eivät tarkastele (käsi)työläisten muodostumista eri sosiaaliryhmien pohjalta, vaan lähinnä eri teollisuusalojen kehitystä. Vrt. Ehrnrooth, Jari (1992). *Sanan vallassa, vihan voimalla. Sosialistiset vallankumousopit ja niiden vaikutus Suomen työväenliikkeessä 1905–1914*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 33.
- 19 Hobsbawm 1984, 12.
- 20 Thompson, E.P. (1968). *The Making of the English Working Class*. Penguin Books, Harmondsworth. Thompson edustaa *history from below* -suuntausta. Se eroaa ranskalaisen *Annales*-koulukunnan arjen historiasta säilyttäessään politiikan keskeisellä sijalla. Ks. myös Peltonen, Matti (1996). Esipuhe teoksessa Thompson 1996, 7–17. Englannin kielen sana *experience* on laajempi termi kuin suomen kielen *kokemus* tarkoittaen mm. *elämystä*.
- 21 Viittaaan yleisesti em. teosten ohella etenkin 1980-luvun alun sosiologian ja vertailevan politiikantutkimuksen aikakausjulkaisujen lukuisiin artikkeleihin (käsi)työväestä. Tuon huippukauden ajoittumisen syyt jäävät tällä erää tarkastelun ulkopuolelle.

- 22 Haapala, Pertti (2005). Suomalaisen työväestön pitkä ja lyhyt historia. Teoksessa Hannikainen, Matti (toim.), *Työväestön rajat*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki, 9–24, erit. s. 16.
- 23 Alapuro 2001, 48, 74–77, 85–87, 148–150.
- 24 Hjerppe, Riitta (1981). Käsityöläiset uuden yhteiskunnan murroksessa. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö et al. (red.), *När samhället förändras. Kun yhteiskunta muuttuu*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 224–225.
- 25 Lasch, Christopher (1991). *The True and Only Heaven: Progress and its Critics*. W.W. Norton & Company, New York–London, 135–136.
- 26 Knudsen, Knud (2007). *Arbejdets udvikling og dansk fagbevægelses historie 1850-1950*. Esitelmäpaperi 26. Pohjoismaisessa historiakonferenssissa Reykjavikissa 9.8.2007. Vrt. Hobsbawm, Eric (1983). *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914*. Teoksessa Hobsbawm, Erik & Terence Ranger (toim.), *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 263–307, erit. s. 279.
- 27 Hobsbawm 1984, 244.
- 28 Lasch 1991, 210–211, 216–217. Laschin mukaan Robert J. Bezucha on todennut tämän Lyonin silkintekijöiden osalta ja Joan W. Scott ranskalaisten lasinpuhaltajien osalta.
- 29 Saksalaisen käsityöurukija Adolf Nollin nojaten Riitta Hjerppe nostaa esiin käsityön häviämisteoriaa edustaneet Karl Marxin, J.S. Millin ja Alfred Marshallin, jotka tarkastelivat käsityöläisten asemaa teoreettisemmin, sekä Werner Sombartin, Gustav Schmollerin ja Karl Bücherin, jotka tarkastelivat käsityöläisten asemaa empiirisesti. Ks. Hjerppe 1981, 213–214.
- 30 Heikkinen & Hoffman 1982, 52; Hjerppe 1981, 215.
- 31 Alapuro 2001, 38, 49; Rasila, Viljo (2003). Torpparijärjestelmä. Teoksessa Rasila, Viljo & Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen maatalouden historia (SMTH). Osa 1. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 365–384, erit. s. 377; Wilmi, Jorma (2003). Palkolliset ja tilaton väestö. Teoksessa SMTH osa 1, 223–238, erit. s. 233–234. Vanhemman suomalaisen talonpoikaisen käsityöläisyyden taustasta ja määristä ks. Mäkelä-Alitalo, Anneli (2003). Käsityö. Teoksessa SMTH osa 1, 531–537, erit. s. 533.
- 32 Olen kehittänyt termin *professionaalinen homososiaalisuus* kuvaamaan (mies) käsityöläiselle tärkeää arvonannon hankkimista toisten ammattimiesten silmissä. Vrt. Östman, Ann-Catrin (2000). *Mjölke och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete iett österbottniskt jordbruksamhälle ca 1870–1940*. Åbo Akademis förlag, Åbo. Teoksessa tarkastellaan homo- ja heterososiaalisuutta ruotsinkielisen Pohjanmaan talonpoikaisyhteisön maataloustöissä.
- 33 Hobsbawm toteaa *respectability*-käsitettä tarkastellun tiiviisti käsityöläisten yhteydessä tutkimuksessa 1970-luvulla. Alapuro viittaa tässä tutkija Craig Calhouniin. Alapuro 2001, 48, 109–110, 150; Vrt. Hobsbawm 1984, 242. Huittisissa juuri käsityöläiset kirjoitustaitoisina organisoivat taksoitusvalituksen maaherralle. Ks. Alapuro 2001, 79.
- 34 Tyystjärvi 1982, 69–70.
- 35 Alapuro 2001, 48, 74–77, 85–87, 148–150.
- 36 Rasila, Viljo (1982). Kehitys ja sen tulokset. Teoksessa Ahvenainen, Jorma & Erkki Pihkala & Viljo Rasila (toim.), *Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi*, Tammi, Helsinki, 154–167, erit. s. 148–149; Kettunen, Pauli (1987).

- Missä mielessä vanha työväenliike oli poliittinen liike? Teoksessa Alapuro, Risto & Ilkka Liikanen & Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.), *Kansa liikkeessä*. Kirjayhtymä, Helsinki, 236–250; Soikkanen 1961, 42; Oittinen 1999, 56. Räättälit ja Suomen Ompelutyöntekijätarien Liitto (1906) yhtyivät Suomen Vaatetustyöntekijäin Liitoksi (1911). Suurlakon jälkeisen ammatillisen järjestäytymisen huippuvuonna 1906 perustettiin myös Suomen Kutomateollisuusuytyöväen Liitto. Ks. Takalo, Tenho (1987). Kutomateollisuuden murros 1940-luvun lopulla. Teoksessa Hyrkkänen, Markku & Olli Vehviläinen & Juha Hannikainen (toim.), *Näkökulmia työväen ammatilliseen ja paikalliseen historiaan*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere 1987, 81–118.
- 37 Mm. työväentutkimuksen pioneerit Sidney ja Beatrice Webb sekä keskiajan taloushistorian tutkija N. J. G. Pounds ovat kiistäneet esiteollisten liikkeiden ja organisaatioiden merkityksen teollisen ajan liikkeille. Ks. myös Hobsbawm 1984, 66. Jopa Thompson 1996, 60–63 myöntää osan Webbin kritiikistä.
- 38 Hobsbawm 1983; Hobsbawm 1984, 66, 70–71. Hobsbawm nostaa tässä esiin Francis D. Klingenderin pioneerityön työväen ikonografiasta *Art and the Industrial Revolution* (1947). Kaihovaara, Pirjo (1991). Työväenliikkeen lippukuluttuurin symboleista. Teoksessa Peltonen, Ulla-Maija & Kirsti Stenvall (toim.), *Myytit ja symbolit. Kirjoituksia suomalaisista kulttuuritutkimuksista*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere, 47–61, erit. s. 48.
- 39 Ammattikuntalaitoksen historiasta ks. esim. Hjerppe 1981, 215–216; Mäkelä-Alitalo 2003, 532, 536; Palmgren 1966 I, 10.
- 40 Haapala 2005, 16, 20–21. Kansalliset pyrintöt olivat tärkeitä työväen varhaisille johtomiehille. Esim. Salin osallistui Pohjanmaalla suutarimestarina toimiessaan nuorisoseuratoimintaan. Soikkanen, Hannu (1967a). Johan Edvard Salin. Teoksessa Soikkanen, Hannu (toim.), *Tiennäyttäjät 2*, 7–61, erit. s. 18–20. Salin halusi yhdistää kansallisuusaatteen ja sosialismin periaatteet eli ”tosisuomalaisuuden” vallankumouksen lupaamaan vapauteen, veljeyteen ja tasa-arvoon. Sinivalkoinen esiintyi työväenlipuissakin vielä wrightiläisellä kaudella mutta punaväri syrjäytti sen sosialismin omaksumisen ja radikalisoitumisen myötä. Salin puki tämän sanoiksi: ”Kannettiin punaista väriä – oltiin sosialisteja”. Ks. Kaihovaara 1991, 51, lainaus Kaihovaaran. Fennomaanisivistyneistö, joka kannatti wrightiläistä työväenliikettä ja sosiaalireformejä, puhui *työväen* sijaan aluksi *yhteisestä työkansasta*. Ks. Heikkinen 1997, 89.
- 41 Kettunen 1987, 236–238 vrt. Kaihovaara 1991, 51. Kutomotyöläisten tunnusmerkkinä on säilynyt syövästä (samanniminen oli myös ammattijärjestön lehti) ja metallityöläisillä moukari ja alasin.
- 42 Soikkanen 1961, 12–13.
- 43 Rehumäki, Pekka (2008). *Tasa-arvoa tanssilattialla. Käsityöväen sivistysseurat 1840-luvulta 1870-luvun alkuun*. Oulun yliopisto, Oulu; Sulkunen, Irma & Risto Alapuro (1987). Raittiusliike ja työväestön järjestäytyminen. Teoksessa Alapuro, Risto et al. (toim.), *Kansa liikkeessä*, 142–156; Alapuro 2001, 79. Haapala samastaa työväestön historian työväenliikkeen ”lyhyeen” historiaan. Sen hän katsoo alkaneen 1800-luvun puolivälin jälkeisen modernisaatiokehityksen myötä. Tuon kehityksen taustalla Haapala näkee taloudellisia ja demografisia tekijöitä. Haapala 2005, 16–18.

- 44 Hobsbawm, Eric & Joan W. Scott (1984). *Political Shoemakers*. Teoksessa Hobsbawm, Eric (toim.), *Workers: worlds of Labor*. Pantheon Books, New York, 103–130. Suutarit yhdessä kutojien kanssa olivat Englannin chartistiliikkeen eli poliittisen työväenliikkeen edeltäjän aktiivikannattajakuntaa. Englantilaiset suutarit osallistuivat puhujina ja organisoijina köyhtyneen maalaistyöväen Swing-levottomuksiin v. 1830. Tuolloin mellakoijat rikkoivat puimakoneita aivan kuten luddiitit teollisuuskoneita kaupunkien tehtaissa.
- 45 Esim. sanskulottien joukossa oli paljon suutareita. Ks. Hobsbawm & Scott 1984, 103–105, 120–121. Metallityöläiset olivat suurin pidätettyjen ryhmä ja toiseksi suurin tuomittujen ryhmä. Hobsbawm 1984, 250.
- 46 Legendan mukaan Crispinus ja Crispinianus, kristityt suutarikaksoiset, kärsivät marittyrikuoleman saarnattuaan pakanallisen keisari Diocletianuksen aikana 280-luvulla. Vapaata maanantaita vietettiin 1870-luvulla mm. Ranskassa, Belgiassa, Preussissa, Tukholmassa. Pisimpään sekä vapaan maanantain että suutarien suojeluspyhimysten juhlapäivän vieron perinne jatkui Englannissa. Ks. Thompson 1996, 15, 173–175; Hobsbawm & Scott 1984, 107–108, 112. Säännöllisen "arkivapaan" rytmi on nykyään harvinainen käsityöaloillakin, poikkeuksena esim. parturi-kampaajat.
- 47 Sananlaskun "Suutarin lapsella ei ole kenkiä" voi tulkita kertovan kyseisen käsityöalan ammatinharjoittajien köyhydestä. *Suutarin emännän kehtolaulun* toisen säkeistön "Toinen teistä taitaakin olla se *kunnan* Miinan poika--" [kursiivi JL] puolestaan voi tulkita kertovan kunnan vaivaisapua saaneiden joutuneen turvautumaan suutarinapuun. Räätälistä kyläyhteisön keskushenkilönä ks. Oittinen 1999, 59–60, 79n29. Vrt. Hobsbawm 1984, 39, Hobsbawm & Scott 1984, 112–119.
- 48 Linna (1959/2007), 22; Nummi 1993, 192, 218. Halmeessa yhdistyi "politikoiva kylähullu" "uskonnollis-filosofiseen kyläoriginelliin". Luokitteluista ks. Ylikangas, Heikki (1990). Kyläoriginelli-ilmio historian näkökulmasta. Teoksessa Laaksonen, Pekka & Ulla Piela & Pirkko Lahti (toim.), *Hullun kirjoissa. Näkökulmia suomalaisen kyläbulluuteen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 49–54. Fyysisesti Halmeen tavoin niin ikään heikosta mutta lukeneisuudella ja erikoislaatuaisella huumorilla puutteensa paikanneesta käsityöläisestä kyläoriginellina ks. Saarinen, Tuija (2000). Heikan Jussi. Katsaus kyläsuutarin huumoriin. Teoksessa Krekola, Jouni & Kirsti Salmi-Niklander & Johanna Valenius (toim.), *Naurava työläinen, naurettava työläinen. Näkökulmia työväenhuumoriin*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki, 77–105.
- 49 Hobsbawm & Scott 1984, 127. Tähän antaa tosin viitteitä ainakin vauraampien käsityöläisten osalta Alapuron tarkastelema Huittinen, jossa työväenyhdistykset agrarisoituivat maatyöväen vallattua ne suurlakon jälkeen.
- 50 Soikkanen, Hannu (1967b). Taavi Tainio. Vanhan työväenliikkeen revisio-nisti. Teoksessa Soikkanen, Hannu (toim.), *Tiennäyttäjät 1. Suomen työväenliikkeen merkkimiehiä Ursinista Tanneriin*. Tammi. Helsinki, 385–426, erit. s. 388.
- 51 Esim. Haminassa työläisaktivistien osastoa johti räättäli Lust, Porissa suutari Salin ja valtakunnallista työläisaktivismia organisoineen Matti Turkian luotettavana apulaisena Oulussa toimi räättäli Ja(a)kko Kemppainen. Ks. Soikkanen, Hannu (1967c). Matti Turkia. Teoksessa *Tiennäyttäjät 2*, 381–408, erit. s. 389–390; Soikkanen 1961, 47–53, 61

- 52 Suomessa työväki järjesti kävelyretkiä eli tosiasiallisesti mielenosoitusmarseja aluksi kesäkuun ensimmäisenä sunnuntaina. Kansainvälisen työväenliikkeen vappumarseja järjestettiin ennen suurlakkoa satunnaisesti. Ks. Näreikkö, Heikki (1987). Tampereen ammattiosastot yhteistyöhön. Teoksessa Hyrkkänen, Markku & Olli Vehviläinen & Juha Hannikainen (toim.), *Näkökulmia työväen ammatilliseen ja paikalliseen historiaan*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere 1987, 51–65, erit. s. 60; Työtaisteluista ja lakoista ks. Palmgren 1966 II, 11–13.
- 53 ”Levoton kisälliveri” rauhoittui Salinin asetuttua Ylöjärvelle viljelemään pientä maatilaa tolstoilaisessa hengessä 1910-luvulla. Sainio viittaa vanhan työväenliikkeen johtomiesten juopotteluun. Ks. Sainio, Venla (2006). Salin, Eetu. Teoksessa Klinge, Matti et. al (toim.), *Suomen kansallisbiografia 8*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 569–570. Soikkanen 1961, 138; Soikkanen 1967a, 9, 16, 22. Soikkanen korostaa Salinin kisällikierron alkua loppupisteenä Tamperetta, Sainio Helsinkiä. Ks. myös Palmgren 1966 II, 68–70.
- 54 Linna 1959/2007, 227 ja 215, 220; Nummi 1993, 184–185.
- 55 Sainio, Venla (2005). Mäkelin, Yrjö. Teoksessa Klinge, Matti et. al (toim.), *Suomen kansallisbiografia 6*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 789–791; Hedman, Ossi (1967). Yrjö Mäkelin. Teoksessa *Tiennäyttäjät 1*, 237–275. Lainaus Hedmanin.
- 56 Linna 1959/2007, 41; Soikkanen 1961, 20–21; Soikkanen 1967a, 20.
- 57 Palmgren 1966 I, 304.
- 58 Hedman 1967, 271; Soikkanen 1961, 133.
- 59 Ehrnrooth 1992, 347; Soikkanen 1961, 63, 335–337; Nummi 1993, 219.
- 60 SDP:n jäsenkunnasta on laadittu puoluetilastoon ammattiryhmäluokittelu vuodesta 1912. Ammattiryhmäjako on karkea sisältäen ison ”kaatoluokan”, eikä se erottele ammattitaitoista työväkeä kuten käsityöläisiä ammattitaidottomasta. Puolueopiston kurssilla v. 1913 oli tarkoitus kasvattaa ”palavasieluisten herättäjien” sijaan jo ”vakuuttavia valistustyöntekijöitä”. Ks. Ehrnrooth 1992, 203–206, 234.
- 61 Ehrnrooth 1992, 235–236
- 62 Hobsbawm & Scott 1984, 122, 126.
- 63 Hjerppe 1981, 217, 221–223; Hobsbawm & Scott 1984, 118. Ompelukone koneellisti suutarintyötä 1850-luvulta lähtien.
- 64 Tyystjärvi, Eija-Riitta (1982). Turun suutarien tausta. Teoksessa *Muuttolikkeiden ja sosiaalisen kehityksen väliset yhteydet Suomen teollistumisen alusta maan itsenäistymiseen*. Turun yliopiston historian laitos, Turku, 61–73, erit. s. 61. Maaseudulla suutareille oli kysyntää vielä sotien jälkeisen säännöstelykauden niukkuuden oloissa.
- 65 Ehrnrooth 1992, 237, 346, joka nojaa tässä etenkin Hjerppeen 1981, 220, 225, 227. Esim. leipureiden ja vaatetusalan käsityöläisten määrä ja heidän tuotteidensa kysyntä kasvoi samaan aikaan. Metalliteollisuudessa käsityön osuus säilyi samana ja sepillä riitti tilauksia. Ks. Heikkinen & Hoffman 1982, 87.
- 66 Lenin, V.I. (1917/1959). Proletaarisen vallankumouksen sotilaallinen ohjelma (1916). *Jugend-International* (nro 9 & 10 1917). Teokset, 23. osa, 70–81. Karjalan ASNT:n valtion kustannusliike, Petroskoi. <http://www.marxists.org/suomi/lenin/1916/prol_vallankumous.htm> (3.8.2008)

- 67 Valppaan mukaan Kautsky itse oli epäillyt, oliko viisasta tehdä koko talonpoikaisluokasta työväenliikkeen vastustajia vaatimalla heidän tilojaan yhteisomistukseen. Jaures puolestaan oli sillä kannalla, että vielä sosialistisessa yhteiskunnassakin olisi itsenäisiä pienviljelijöitä. Soikkanen, Hannu (1967d). Edvard Valpas. Teoksessa *Tiennäyttäjät 1*, 85, 89.
- 68 Scott on tarkastellut alistettujen väestönosien, varsinkin maaseudun asukkaiden, suhtautumista ja vastarintaa 1900-luvun erilaisia modernistisia yhteiskuntasuunnitelmia ja -kokeiluja kohtaan. Scottin mukaan keskusjohtoiset suunnitelmat ovat epäonnistuneet, koska ne eivät ole huomioineet paikallista kokemukseen perustuvaa tietotaitoa, josta hän käyttää termiä *metis*. Ks. Scott, James C. (1998). *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press, New Haven and London, 164–165. Marxin retoriikassa esiintyy käsien poliittinen painoarvo esim. hänen kuvatessaan pääomien kasaantumista porvariston käsiin ja omaisuuden siirtämistä valtion käsiin. Ks. Marx, Karl (1848). *Kommunistisen puolueen manifesti I Porvarit ja proletaarit*. <<http://www.marxists.org/suomi/marx/1848/manifesto/ch01.htm>> (4.8.2008.)
- 69 Ehrnrooth 1992, 188.
- 70 *Lenin, V. I. (1908/1969). Marxilaisuudesta. Kansankulttuuri, Helsinki*. <http://www.marxists.fr/suomi/lenin/1908/1908_marxilaisuus_ja_revisionismi.htm> (3.8.2008)
- 71 Hobsbawm 1984, 215–216, 222.
- 72 Hobsbawm 1984, 70, 222, 244, 248. Tunnetuin suutari lienee Romanian Nicolae Ceausescu (1918–89). Hän jätti 11-vuotiaana perheensä päästäkseen Bukarestiin suutarin oppipojaksi. Myös Josif Stalinin (1878–1953) isän Visarion (Beso) Ivanovitš Džugašvilin kerrotaan olleen väkivaltainen ja viinaanmenevä gruusialainen suutari, joka toivoi pojastaan suutaria. Suutaritaustaiset johtivat lähinnä niiden maiden vasemmistopuolueita, joissa nämä puolueet jäivät marginaaliin, kuten Itävallassa ja Espanjassa. Ks. Hobsbawm & Scott 1984, 128
- 73 Revisionismi juurtui Suomen työväenliikkeeseen laajemmin vuoden 1910 tienoilla Bernsteinin teosten kääntämisen myötä, mutta puhtaasti bernsteinilaisessa muodossa revisionismia ei täällä juuri esiintynyt. Ks. Ehrnrooth 1992, 94–95, 148, 185–189, 358, 454, 487–494; Soikkanen 1961, 52–57, 104–105. Kiertävien kulkutyöläisten oraksutaan tukeutuneen revolutionismiin.
- 74 Soikkanen 1961, 252–253; Soikkanen 1967d, 69–70. Edvard Valpas. Teoksessa *Tiennäyttäjät 1*, 69–70; Hedman 1967, 246. Mäkeliniä on luonnehdittu mielipiteiltään revisionistiksi, temperamentiltaan revolutionistiksi. Ks. Palmgren 1966 I, 44, 306.
- 75 Ks. Ehrnrooth 1992, 44–48, 282–299, 313–339; Soikkanen 1961, 335; Norrena 1993, Norrena, Leevi (1993). *Talonpoika, pohjalainen – ja punainen. Tutkimus Etelä-Pohjanmaan Järvisseudun työväenliikkeestä vuoteen 1939*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 180, 306.
- 76 Norrena 1993, 303, 53. (Norrena viittaa tässä Erik Allardtin, Sven Rydenfeltin ja Dennis Rundtin tutkimuksiin.)
- 77 Rasila 1968, 40–47, 63, 67, 72. Rasila nojaa etenkin Jaakko Paavolaisen klassikkoteoksen tilastoihin, joita hän analysoi kvantitatiivisin menetelmin.

- Sisällissodan jäljiltä orvoiksi jääneiden lasten vanhemmista joka kymmenes oli käsityöläinen (561, N=5179). Ks. Rasila 1968, 64.
- 78 Oittinen 1999, 61–62; Kaarninen, Mervi (2008). *Punaorvot 1918*. Minerva, Helsinki, 120–121, 154.
- 79 Kilpi, Sylvi-Kyllikki (1967). Hilja Pärssinen. Teoksessa *Tiennäyttäjät 1*, 124; Soikkanen 1967a, 47, 60–61. Sosialismin omaksuneista työväenliikkeen vaikuttajista Yrjö Sirola ja Kullervo Manner olivat papin poikia ja Hilja Pärssinen papin tytär. Kaikki em. pappiskodin kasvatit kuuluivat vallankumoushallitukseen, eivät SDP:n sovittelevaan siipeen. Ks. Soikkanen 1967d, 113.
- 80 Kaatuneista punaisista 76 % oli palkkatyöväkeä, mukaan luettuna käsityöläiset. Tästä työväestön kokonaismäärästä maaseudun teollisuus-, ammatti- ja käsityöläisiä oli vain 6 %. Ks. Rasila 1968, 34–35, 40–42; Ehrnrooth 1992, 350.
- 81 Linna 1959/2007, 93, 134; Nummi 1993, 222–226. Sattumaa tai ei, Tampereen sosialistien johdossa 1900-luvun alussa vaikutti työläistaustainen kirjapainonomistaja ja toimittaja J.V. Hellberg. Hellberg oli luokkatietoisien Tampereen ulkotyöväenyhdistyksen pitkäaikainen puheenjohtaja 1893–1907. Alun perin ulkotyöväki muodostui kirvesmiesten vanhasta ammattikunnasta, osittain vanhoista käsityöläisistä ja maaseudulta töiden perässä kaupunkiin muuttaneesta väestä. Hellberg oli perustamassa *Työmies*-lehteä ja *Kansan lehteä*. Ks. Soikkanen 1961, 50, 53, 166; Kokko, Heikki. Tampereen ulkotyöväenyhdistys 1893–1914. <<http://www.uta.fi/koskivoimaa/valta/1900-18/uty1.htm>> (13.3.2009)
- 82 ”Kun olen 25 vuotta työväen mukana kulkenut, kuinka voisin sen nyt jättää, kun se tekee tyhmyyksiä”, kuuluivat Salinin profeettalliset sanat hänen seurassaan ikääntyneenä paimenena laumansa kohtaloita. Ks. Soikkanen 1967a, 57. Lainaus Soikkasen; Palmgren 1966 II, 56.
- 83 Halmetta syytettiin mm. avunannosta valtiopetokseen sekä paronin murhasta, vaikka hänellä ei ollut mitään tekemistä asian kanssa, päinvastoin. Selvitellessään tapahtunutta Halme vilustui hengenvaarallisesti ja esiintyi oikeudessa keuhkokuumeessa. Ks. Nummi 1993, 216, 224.
- 84 Linna 1959/2007, 586. Halmeen Kristus-kohtalon parodisissa sävyissä Linna toteuttaa teemaansa siitä, miten aatesankari on inhimillinen vasta Don Quijoten tapaisena koomisena hahmona. Nummi 1993, 217, 227; Varpio 2006, 459–460.